

Тыматы Снайдэр



...перадача Вільні Летуве
пацъвярджала агульнапрынятае меркаваньне,
што спадкаеміцай Вялікага Княства Літоўскага
выступае не Беларусь, а Летува...

Спрэчкі за літоўска-беларускую Айчыну

*Частка 1 з кнігі «Рэканструяваньне нацыяў:
Польшча, Украіна, Летува, Беларусь (1569–1999 гг.)»*

*Заканчэньне.
Пачатак
у №11-12.*

*Разьдзел 4. Другая сусьветная вайна
і віленскае пытаньне (1939–1945 гг.)*

Пераклад
з ангельскай –
Вольгі
КАЛАЦКАЙ.
Рэдактар
перакладу –
Уладзімер
АРЛОЎ,
навуковы
рэдактар –
доктар
гістарычных
наук
Захар
ШЫБЕКА.

*Равеснікі дынастыі князёў літоўскіх
У Белавезжы, ў сьвiцязянскіх, кушалёўскіх
Лясах і цёмных пуічах, дрэвы – старажыблі!
Вы чарамі красы калісь прываражылі
Пад шаты крон сваіх трывала і надоўга
Дзяржаўнага Вітэнаса, вялікага Міндоўга.
Калісьці Гедымін, палючы ў Панарах,
Адпачываў на шкуры пры агні на нарах
І гладзіў поўсьць мядзьведжую, закалыханы шумным
Напевам дрэў ды і Ліздзейкі сказам думным.
Ён цешыўся з аднолькавым замiлаваньнем
І зьяньнем вод ракі Вільлі, і буркатаньнем
Крыніц Вілейкі, як дваінятак у калысцы.
А там, дзе сёння Вільня – сьведчаць летапісцы –*

Яму прысьніўся воўк жалезны апаўночы.
 Князь зразумеў тады, што сон быў знак прарочы,
 І горад заснаваў, паклаўшы першы недзе
 Свой камень закладны. З тых пор паміж мядзведзяў,
 Зуброў і вепрукоў, як рымская ваўчыца,
 І Вільня ў нетры пушч. З яе саскоў карміцца
 І Кейстуту з Альгердам выпала, і слаўным
 Наічадкам – воінам-князям, у бітвах спраўным
 З прышэльцаў воінствам ды і не ў меншай меры
 У аблавах на зуброў ці на другога зьвера.
 Так нам, наічадкам іхнім, сном таго ічасьліўца,
 Нібы з гары ўказальным пальцам празарліўца,
 Быў лёс Айчыны вызначан беспамылкова:
 Жалеца і лясы, Літва, – твая ахова!

Адам Міцкевіч. “Пан Тадэвуш”* (1834г., Парыж)

Да верасня 1939 г., калі нацысцкая Нямеччына і Савецкі Саюз захапілі Польшчу, *Vilno* стаў па сутнасці габрэйскім месцам *Vilne*** . Віленскім габрэям былі ўласцівыя ўсе тыя рысы, якія хацелі б бачыць у сваіх супольнасцяў мясцовыя патрыёты-хрысціяне. Габрэі больш вырозніваліся сярод астатняга насельніцтва, чым беларусы, летувісы і нават палякі. Хоць колькасна ў *Vilne* габрэі і саступалі палякам, тым ня менш, яны складалі траціну жыхароў гораду. Яны жылі тут на працягу многіх пакаленняў, іх пісьмовая гісторыя на гэтых землях налічвала не адно стагоддзе. Старэйшыя размаўлялі не па-польску, а па-расейску (напамін пра часы Расейскай імперыі). Але пісьменнасці габрэйскага насельніцтва, іх адчуванню ўласнай гісторыі маглі пазаздросціць дзеячы ўсіх астатніх нацыянальных рухаў. Большасць дзяцей атрымлівала адукацыю на ідышы або на іўрыце. *Vilne* заставаўся буйным цэнтрам габрэйскае культуры ў міжнародным маштабе. Адрэзаньня ад Кіеву і Адэсы савецка-польскай мяжой, габрэі навучаліся ў *Vilne*, чым часткова вярталі гораду ягоны статус часоў ВКЛ. У 1925 г. у *Vilne* быў заснаваны YIVO – Інстытут юдаікі. У асяродак *Yung Vilne* уваходзілі выбітныя паэты, якія пісалі на ідышы, як, напрыклад, Абрам Суцкевер (нар. у 1913 г.). Адсюль можна зрабіць выснову, што ў міжваенным *Vilne* адукаваная габрэйская грамада спрычынілася да не аднаго, а трох праектаў “нацыянальнага адраджэння”, якія канкуравалі міжсобку. Першы палягаў у пашырэнні на тэрыторыі Польшчы габрэйскай народнай культуры на ідышы, другі – у распаўсюдзе іўрыту, бо наперадзе чакала вяртаньне ў Палестыну, трэці – у імкненні авалодаць дзяржаўнай мовай і асімілявацца ў польскае грамадства.

Габрэйская грамада ўсіх узростаў, асабліва моладзь, выяўляла значна большую палітызаванасць параўнаўча з іншымі насельнікамі гораду. Паколькі сярод габрэяў не было ні шляхты, ні сялянства, яны пазьбеглі сацыяльных канфліктаў ды комплексаў, што пераследавалі ў міжваеннай Польшчы іншыя палітычныя групы, якія спрабавалі прапанаваць сваім нацыянальным супольнасцям аб’яднаўчую масавую ідэалогію. Але, з іншага боку, габрэі не маглі дасягнуць згоды адносна таго, дзе знаходзіцца іх сапраўдная арэна палітычных дзеянняў: у Польшчы ці Палестыне, а таксама ці могуць вернікі ўдзельнічаць у палітыцы, а калі могуць, дык у якой ступені. Палітычнае жыццё габрэйскай грамады ў горадзе было – калі такое ўвогуле магчыма – яшчэ больш размаітым і раздробненым, чым у палякаў. Тут адыграла сваю ролю ізаляванасць у грамадстве і скрайне няпэўны статус габрэяў у польскім горадзе. Нягледзячы на гэтыя абставіны, дасягненні габрэйскай супольнасці глыбока ўражвалі. Як развіццё габрэйскай культуры апырэдзіла нават самы

* Пераклад Язэпа Семязона.

** Аўтар перабольшвае. Роля польскай культуры ў Вільні заставалася вызначальнай.

творчы палёт фантазіі нацыянальных гісторыкаў, гэтак зварот габрэйскай грамады да навачаснай палітыкі ў XX ст. сваім плёнам пераўзышоў вымогі ўсіх хрысціянскіх народаў. Не выклікала ніякіх сумневаў, што *Vilne* стаўся літоўскім (ці нават сапраўдным паўночным) Ерусалімам, адной са сталіцаў іншай Еўропы – габрэйскай цывілізацыі ашкеназаў, якія называлі сваёй роднай мовай ідыш і ўтваралі асобную супольнасць, што да 1941 г. разьвівалася паводле сваёй уласнай логікі¹.

Але існаваў і іншы горад – польскае *Wilno*. Разам з Варшавай, Львовам і Кракавам *Wilno* быў адным з чатырох цэнтраў польскай цывілізацыі. Да 1939 г. у *Wilno* польская заставалася мовай улады й культуры, мовай, прынятай у большасці раёнаў гораду, як і ў большасці сем'яў. Вяскоўцы таксама ўсё часцей і часцей зьвярталіся да польскай мовы. Юзэф Пілсудзкі аднавіў Віленскі ўніверсітэт у 1919 г. – роўна праз стагодзьдзе пасля таго, як яго скончыў Адам Міцкевіч. Як і ў 1803–1830 гг., гэтак і ў 1919–1939 гг. у Віленскім універсітэце атрымлівалі польскамоўную вышэйшую адукацыю палякі, расейцы, беларусы, летувісы. Гэтым разам у ім навучаліся, а часам – асіміляваліся і габрэі. Праз наступствы міграцыі, а яшчэ праз тое, што дзяржаўная ўлада належала Польшчы, большасць з 220.000 віленчукоў вызначала сябе палякамі. Сярод іх некаторую частку складалі габрэі, для якіх назваць сябе палякам азначала засьведчыць вернасць Польскай дзяржаве і павагу да польскай культуры, або палышчызна была проста справай меркантильнага разьліку. Але шмат хто, нарадзіўшыся ў беларускамоўнай сям'і, зрабіўся палякам, вывучыўшы польскую ў школе ці ў войску альбо пазьней, у сталым узросьце. Ніякая нацыянальная супольнасць, за выняткам габрэяў, не магла скласці канкурэнцыі ў *Wilno* палякам. Міжнацыянальныя праблемы зводзіліся пераважна да таго, што пасля сьмерці Пілсудзкага ў 1935 г. Польская дзяржава і польскія ўладныя ўстановы абмяжоўвалі правы габрэяў. Польская ўлада не абавязкова карысталася пашанай як у габрэяў, так і ў іншых меншасцяў, але яна была рэальнасцю і ўспрымалася як такая да 1939 г., калі Польская дзяржава спыніла сваё існаваньне.

Калі ж узяць летувісаў ці беларусаў, то іх прысутнасць у міжваенны час у *Vilnius'e*/Вільні, наадварот, ледзь адчувалася². Заснавальнік “Аульга” Ёнас Басанавічус да сваёй сьмерці ў 1927 г. узначальваў у *Vilnius'e* навуковае таварыства. У 1918–1925 гг. віленскім рыма-каталіцкім біскупам быў летувіс Юргіс Матулайціс. Але ўсё роўна ў горадзе жыло замала летувісаў, каб казаць пра разьвіццё асобнай летувіскай культуры. Вільня лічылася цэнтрам беларушчыны ў Польшчы, але гэтае азначэньне вельмі адноснае. Польскія мясцовыя ўлады разбуралі самыя асновы беларускай супольнасці: адмаўляліся перадаваць тэлеграмы па-беларуску, канфіскоўвалі беларускія газеты, зачынялі беларускія школы. Некаторы час беларускую культуру калі не падтрымлівалі, дык хаця б трывалі. Вільня была цэнтрам беларускага літаратурнага жыцця ў Польшчы. З практычных меркаваньняў і праваслаўных, і каталіцкія сьвятары пачалі ўжываць беларускую мову. У Польшчы адраділася скасаваная Расейскай імперыяй вуніяцкая царква – цяпер у ёй бачылі магчымую беларускую нацыянальную інстытуцыю. Езуіты, якія адыгралі далёка не апошнюю ролю ў тым, што канцылярскую славянскую на пачатку XVII ст. замяніла польская, у 20-х гадох XX ст. дзеля зручнасці сталі карыстацца беларускай мовай. Як мы пабачылі, адным з чыннікаў, што абумовілі ўзьнікненьне на каталіцка-праваслаўным узьмежжы польскай нацыі ў раннім Новым Часе, стаўся пераход мясцовых езуітаў і вуніяцкай царквы на польскую мову. Прызнаньне сьвятарствам беларускай мовы сьведчыла пра пачатак магчымага станаўленьня сучаснай беларускай нацыі³.

Vilnius жыў сваім асобным дыпламатычным жыцьцём. Фармальна ў 1920–1938 гг.

* З такім меркаваньнем на конт беларусаў цяжка пагадзіцца. Ніжэй аўтар сам адзначае актыўнасьць беларускага руху ў Вільні, дзе ён адчуваўся шматкроць мацней, чым правы летувіскай прысутнасці.

Летува і Польшча знаходзіліся ў стане вайны за *Vilnius/Wilno*. Летувісы ў міжваенны час былі адрэзаны ад сваёй намінальнай сталіцы. Пераехаўшы ў *Kaunas*, летувіскі ўрад перапыніў з *Vilnius* ам тэлефонную сувязь, а таксама чыгуначны рух. Фактычна няскончаная вайна замінала падтрымліваць чалавечыя кантакты (хоць, вядома, знаходзіліся і такія, хто меў па два пашпарты)⁴. Летувіская дзяржава, ажыццяўляючы свой нацыянальны праект, разглядала *Vilnius* як надзённую палітычную праблему і пры гэтым міфалагізавала ягоную гісторыю. У адукацыі юнакоў вялікую ролю адыгрывала войска: непісьменнасць сярод мужчынаў (а яны атрымлівалі ў войску сваю порцыю нацыянальна прыпраўленай гісторыі) зменшылася з 15-і да аднаго адсотка. Два дзесяцігодзьдзі летувіскіх школьнікаў вучылі, што *Vilnius* – этнічна летувіскі горад⁵. У школе Міцкевічавага “Пана Тадэвуша” праходзілі ў старочаным перакладзе, з якога прыбралі ўсе згадкі пра Польшчу і палякаў⁶. Старажытныя паданні, што захаваліся дзякуючы Міцкевічу (як, напрыклад, Гедымінаў сон пра жалезнага воўка), знайшлі свой працяг у палітычным жыцці незалежнай Летувы. “Жалезны воўк” – назва падпольнай фашысцкай арганізацыі, забароненай у 1930 г. Слупамі грамадзянскай супольнасці ў Летуве былі “Саюз вызвалення *Vilnius*’у”, фундацыя ‘*Vilnius*’ і газета “Наш *Vilnius*”. Дзень 9 кастрычніка, калі ў 1920 г. Жалігоўскі ўзяў *Vilnius*, стаўся днём нацыянальнай жалобы. Праз увесь міжваенны час віленскае пытанне адыгрывала надзвычайную ролю ў летувіскай унутранай палітыцы, бо палітычныя праціўнікі абвінавачвалі адно аднаго альбо ў патуранні палякам, альбо ў паслухмяным падпарадкаванні Лізе Нацыяў.

На міжнародных форумах летувіскія лідэры заяўлялі, што найбольшая небяспека міру ў Еўропе выходзіць ад Польшчы. Прэм’ер-міністр Аўгустынас Вальдэмарас, кіруючыся ім сфармуляваным прынтцыпам: “Вораг майго ворага – мой сябар”, – разлічваў, што варажнеча паміж Савецкім Саюзам і Польшчай дапаможа Летуве вярнуць *Vilnius*. Прававой падставай летувіскіх прэтэнзій на *Vilnius* была дамова 1920 г. з бальшавіцкай Расеяй. Пакт аб ненападзенні, падпісаны ў 1926 г. з Савецкім Саюзам, выглядаў для летувісаў так прывабна ў тым ліку і таму, што Саветы прызнавалі летувіскія прэтэнзій на *Vilnius*. У 1927 г. Вальдэмарас адказаў адмовай на просьбу брытанскага, французскага і італьянскага амбасадараў усталяваць дыпламатычныя адносіны з Польшчай. Крыху пазьней у тым самым годзе Вальдэмарас пераконваў свайго латыскага калегу, што Польшча ўяўляе большую небяспеку, чым Нямецчына і Савецкі Саюз. А ў 1928 г. ён сказаў брытанскаму міністру замежных спраў Остыну Чэмберлену, што савецкая пагроза – “чыста тэарэтычная”, у той час як польская – “цалкам рэальная”⁷. У гэтым меркаванні летувіскага боку не было стратэгічнага праліку. Летувіскія лідэры выходзілі з таго, што іх культуры, а значыць, і іх нацыі, пагражае Польшча. Яны не адчувалі падобнай пагрозы з боку Расеі. Як бы дзіўна гэта ні выглядала, яны па-свойму мелі рацыю: летувіска культура ніколі не выходзіла пераможцай у спаборніцтве з польскай і ніколі не саступіла б расейскай.

Пазьней, калі Вальдэмарас зрабіў пэўныя крокі да замірэння з Варшавай, ён сутыкнуўся з тым, што і грамадзянская думка, і летувіскае войска былі рашуча супраць любых саступак Польшчы з летувіскага боку⁸. Гэтая праблема ўвесь час стаяла перад аўтарытарным рэжымам Антанаса Сьметаны: у 30-я гады ХХ ст. стала зразумела, што ворагі Польшчы – СССР і Нямецчына – зусім не сябры Летуве. (Так склалася, што жонка Сьметаны была полькай, і, як і ўсё ягонае пакаленне летувіскіх нацыяналістаў, ён добра размаўляў па-польску.) Сьметана і разам з ім шмат хто з летувіскай палітычнай эліты ўрэшце пабачылі, што варагаванне з Польшчай не абароніць Летувіскую дзяржаву, што *Vilnius* – не адзінае значнае пытанне ў міжнародных зносінах. Але ўжо самое пашырэнне летувіскай нацыянальнай ідэі зрабіла для Летувы вельмі праблематычным паварот назад у знешняй палітыцы. Мара вярнуць Летуве *Vilnius* як нішто іншае натхняла маладых летувіскіх нацыяналістаў, што атрымлівалі адукацыю ці служылі ў войску пасля Першай сусветнай вайны. Маладое пакаленне ў большасці пачало ставіцца да Сьметаны як да баязліўца, бо той не адваіваў горад⁹. Патрабаванне вярнуць *Vilnius* легла ў падмурак летувіскай нацыянальнай ідэі. У ягонае пастцы апынуўся і сам “бацька нацыі”. Нарэш-

це ў 1938 г. Летува ўсталявала з Польшчай дыпламатычныя адносіны – пасля прад'яўленага Польшчай ультыматуму. Нават гэтай чыста фармальнай саступкі хапіла, каб адхіліць ад улады ўрад і каб сам Сьметана сутыкнуўся з апазіцыяй вялікай часткі грамадства.

1939-ы год: перадача *Vilnius*'у.

Калі ў верасьні 1939 г. нацысцкая Нямецчына і Савецкі Саюз знішчылі Польскую дзяржаву, у цэнтры ўвагі зноў апынулася віленскае пытаньне. У сакрэтным пратаколе да пакту Молатава-Рыбентропа ад 23 жніўня 1939 г. Савецкі Саюз і Нямецчына адзначалі, што неабходна паважаць “інтарэсы Летувы ў Віленскім краі”. Абодва бакі спадзяваліся выкарыстаць *Vilnius* у сваіх інтарэсах, каб маніпуляваць летувіскім урадам. Калі 1 верасьня 1939 г. нямецкія войскі пачалі імклівы наступ на Польшчу, гэта азначала, што віленскае пытаньне зноў адкрытае. Летувіскі ўрад адмовіўся ад прапановы немцаў – *Vilnius* у абмен на сумеснія баявыя дзеянні ў Польшчы. Брытанія і Францыя былі б супраць такога кроку, а як адрэагуе Савецкі Саюз, на той час дакладна ніхто ня ведаў¹⁰. Сьметана і ягоны ўрад разлічвалі, што ў кароткатэрміновай перспектыве нямецкая ўлада будзе горш за савецкую, у сярэднетэрміновай – што Савецкі Саюз выйдзе пераможцам у меркаванай вайне з Нямецчынай, а ў доўгатэрміновай – што калі за *Vilnius* давядзецца заплаціць незалежнасьцю, то лепей заключыць гэткае пагадненьне з СССР¹¹. Такі востры прагматызм – цьвярозы погляд на рэчы з пазіцыі адсутнасьці сілы. 19 верасьня 1939 г. Чырвоная армія заняла *Вільну*, а летувіскі прадстаўнік у Маскве зьвярнуўся з просьбай перадаць горад Летуве. 28 верасьня Сталін і Рыбентроп перагледзелі ранейшае пагадненьне, так што цяпер Летува і *Вільна* апынуліся ў савецкай зоне ўплыву.

Як і летувіскія дыпламаты, беларускія дзеячы – і ў Польшчы, і ў БССР – выказвалі свае прэтэнзіі на Вільню. Пасля падзелу Польшчы між Нямецчынай і СССР Сталін атрымаў усе землі міжваеннай Польшчы, дзе жыло беларускамоўнае насельніцтва. Гэты крок вітаўся – прынамсі, спачатку – шмат якімі беларускімі дзеячамі, якія сьцьвярджалі, што прадстаўляюць 3-мільённую беларускую супольнасьць у Польшчы. Апрача ўсяго іншага, яны не сумняваліся, што дзякуючы савецкай экспансіі Вільня апынецца ў межах Беларускай ССР. Гэта была не звычайная нездзяйсняя мара, якую спарадзілі ўяўленьне пра Беларусь як спадкаеміцу ВКЛ, рэпрэсіі палякаў супраць беларускай культуры і любоў да Вільні. Гэтую веру ў беларускіх дзеячах міжваеннай Польшчы падагравалі беларускія камуністы з СССР – яны самі чакалі, што БССР прырасьце Віленшчынай. Зрэшты, і Камінтэрн вызначыў, што “Заходняя Беларусь” уключае ў сябе Вільню і Віленскі край. Ад ЛітБелССР узору 1919 г. са сталіцай у Вільні БССР тады аддзялялі ўсяго нейкіх дваццаць гадоў.

Падчас падрыхтоўкі да захопу Вільні ў верасьні 1939 г. усё сьведчыла за тое, што горад аддадуць Савецкай Беларусі. Иван Клімаў, які ўзначальваў савецкую адміністрацыю Заходняй Беларусі, на пачатку верасьня атрымаў паўнамоцтвы абвясціць Вільню сталіцай Заходнебеларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі*. 15 верасьня на пасяджэньні беларускага *НКВД* Вільня разглядалася як частка былых польскіх земляў, што трэба далучыць да БССР. У Віленскім краі акупацыю 17 верасьня і скасаваньне польскіх дзяржаўных інстытутаў падтрымлівалі беларускія, габрэйскія і польскія камуністы. Калі 19 верасьня савецкія войскі ўвайшлі ў Вільню, пачаў ажыццяўляцца план перадачы гораду. Савецкія акупацыйныя ўлады вялі прапаганду па-беларуску. Савецкія газеты даводзілі гістарычную абгрунтаванасьць правоў Беларусі на Вільню і тлумачылі, што Вялікае Княства Літоўскае было беларускай дзяржавай. 24 верасьня на сходзе беларускіх актывістаў Клімаў заявіў, што

* Стварэньня такой рэспублікі не планавалася.

Вільню далучаць да Савецкай Беларусі¹². Людзі, якія шмат ахвяравалі дзеля ідэі беларускай Вільні, радасна віталі гэтае паведамленьне. Што і Вільня, і Беларусь будуць савецкімі, за радасным узрушэньнем, мабыць, забылася.

Сярод перакананых у неабходнасьці перадаць Вільню БССР быў Антон Луцкевіч – заснавальнік народжанай у 1918 г. пад нешчасліваю зоркаю Беларускай Народнай Рэспублікі і вядучы беларускі дзеяч у міжваеннай Польшчы. Усе значныя асабістыя дасягненьні і палітычныя няўдачы Луцкевіча зьвязаныя з Вільняй. У Вільні ён пачаў сваю палітычную дзейнасьць як сацыял-дэмакрат і патрыёт. У Вільні перад Першай сусветнай вайной ён дапамагаў заснаваць і рэдагаваць першую беларускую газету. У Вільні ўзначаліў Беларускаю Раду, якая ў 1918 г. абвясціла незалежнасьць Беларусі. У Вільні надрукаваў ліст пратэсту супраць інкарпарацыі беларускіх земляў Польшчай пасля 1921 г. У Вільні выкладаў у Беларускай гімназіі (пакуль яго ня звольніла польская адміністрацыя). У Вільні стаяў на чале беларускіх асьветніцкіх арганізацыяў (пакуль яго не арыштавалі польскія ўлады). У Вільні амаль дваццаць гадоў быў дырэктарам Беларускага музэю. У Вільні завершыў пераклад Новага Запавету на сучасную беларускую мову. Колішні прыхільнік аднаўленьня ВКЛ, Луцкевіч за два дзесяцігодзьдзі польскага панаваньня пранікся такою агідаю да польскае ўлады, што быў гатовы паверыць: Савецкая Беларусь і савецкая Вільня адпавядаюць гістарычным чаканьням беларускага народу^{*13}.

Напрыканцы верасьня 1939 г. Сталін усё ж вырашыў аддаць *Вільню* Летуве і стварыць на яе тэрыторыі вайсковыя базы. Луцкевіч і іншыя беларускія лідэры ў Вільні, якія паверылі, што горад перададуць ім, апынуліся за кратамі. Луцкевіч памёр у савецкай вязьніцы. Беларусы сталіся першымі – і забытымі – ахвярамі рашэньня Сталіна далучыць Вільню да Летувы. Тое, што надзеі беларусаў атрымаць Вільню не апраўдаліся, зашкодзіла беларускай справе значна болей, чым нават арышты і сьмерць лідэраў беларускага руху. Па-першае, гэта азначала, што беларускамоўнае насельніцтва з прылеглых да Вільні земляў на дадзеным этапе не далучыцца да беларускай нацыянальнай ідэі. Па-другое, перадача Вільні Летуве (неўзабаве яна стане Літоўскай ССР) пацвярджала агульнапрынятае меркаваньне, што спадкаемцай Вялікага Княства Літоўскага выступае не Беларусь, а Летува. Паколькі адбылося зьліццё старой палітычнай назвы і новага этноніма “Літва”, то небеларусы ня бачылі сувязі паміж сучаснай Беларуссю і Вялікім Княствам Літоўскім. Беларускія камуністаў, якія ў верасьні 1939 г. увайшлі ў Вільню з вялікімі надзеямі на будучыню, таксама спасьцігла расчараваньне. Як і уніяцкія сьвятары ў XIX ст., беларускія камуністы займаліся ў горадзе сваёй мары зьбіраньнем архіўных дакументаў Вялікага Княства. Калі Сталін аддаў горад Літве і яны вымушаныя былі зьехаць, то прыхапілі з сабою ў Менск тэчкі, якія скралі з Віленскага архіву¹⁴.

1 кастрычніка 1939 г. летувіскі міністр замежных справаў Юозас Урбшыс даведаўся, што за *Vilnius* давядзецца расплочвацца прысутнасьцю савецкіх войскаў у Летуве і што, паводле дамовы паміж нацысцкай Нямецчынай і СССР ад 28 верасьня 1939 г., Летува апынулася ў савецкай зоне ўплыву. 2 кастрычніка летувіскі ўрад дэмабілізаваў сваю армію. 10 кастрычніка 1939 г., роўна праз дзевятнаццаць гадоў і адзін дзень пасля таго, як войска Жалігоўскага захапіла *Wilno*, Урбшыс падпісаў з Савецкім Саюзам пагадненьне, згодна з якім *Vilnius* адыходзіў Летуве. 20 тысячаў савецкіх салдатаў у Летуве – такі быў кошт *Vilnius*'у і прылеглых земляў (агульная плошча – 2.750 кв. міляў, насельніцтва – 475.500 чалавек)¹⁵. Летувіскія лідэры і ўсё летувіскае грамадзтва пераважна рэагавалі на гэтае пагадненьне радасьцю ад далучэньня *Vilnius*'у і ўсплёскам сімпатыяў да СССР. Страх перад савецкай уладай

*Антон Луцкевіч добра разумеў, што такое сталінская дыктатура, але мусіў шукаць кампрамісу з бальшавікамі дзеля ўратаваньня беларускай інтэлігенцыі і беларускай справы.

змяжчала вера ў тое, што як бы ні скончылася вайна, Масква пакіне *Vilnius* за Летувою. Летувісы меркавалі, што з прыходам савецкай улады спыніцца павязь *Vilnius* з Польшчай, і такім чынам Віленскі край можна будзе літуанізаваць¹⁶. Далей мы пабачым, што гэтыя, здавалася б, дзіўныя разьлікі, абумоўленыя страхам не перад расейскай, а перад польскай культурай, выявіліся даволі слушнымі. Сёння гэта выглядае цяжкавытлумачальным, але шмат якія тагачасныя летувіскія інтэлектуалы нават спачувалі савецкаму рэжыму. Напрыклад, выбітны летувіскі правазнаўца Міколас Ромерыс, які пісаў у сваім дзёньніку: “Я сам ставіўся з вялікай сімпатыяй да Саветаў, покуль з імі не сутыкнуўся. І ў любым выпадку я аддаваў перавагу савецкай рэвалюцыі перад гітлераўскім нацыяналізмам”¹⁷.

Вось так дзякуючы супадзеньню інтарэсаў Савецкага Саюзу і Летувы *Vilnius* апынуўся ў складзе пакуль яшчэ незалежнай Летувіскай дзяржавы. Нягодных з такім паваротам мясцовых беларусаў дэпартаваў з пакуль яшчэ незалежнай Летувы савецкі НКВД. Польскаму ўраду ў выгнанні летувіскія ўлады заявілі, што ўвесь міжваенны час *Vilnius* з прававога гледзішча належаў Летуве¹⁸. Не зважаючы на дэмаграфічныя рэаліі было цяжэй. Калі 28 кастрычніка 1939 г. летувіскія вайскоўцы прайшліся па горадзе, то адчулі шок, пабачаўшы “замест казачнай князеўны вуліцы чужога *Wilno*, невядомага места, дзе размаўлялі на чужой мове”¹⁹. Гэта толькі пераканала летувіскіх інтэлектуалаў у іхняй веры, што польскамоўнае насельніцтва – насамрэч “паланізаваныя летувісы”, якіх трэба літуанізаваць. Ідэю паклалі ў падмурак летувіскай палітыкі. Як казаў галава віленскай адміністрацыі і прэм’ер-міністр Летувы Антанас Мяркіс, яе мэтай было “прымусіць усіх думаць, як летувісы,” і “вывесці з Віленскага краю ўсялякі чужынскі элемент”²⁰. Палякам і габрэям*, нават тым, якія нарадзіліся ў горадзе, часта адмаўлялі ў летувіскім грамадзянстве. Ромерыс у сваім дзёньніку адзначаў, што падзел паводле этнічнага, а не геаграфічнага ці палітычнага прынцыпаў ускладніў у *Vilnius* фармаваньне хоць якой лаяльнасці да Летувіскай дзяржавы. Мясцовая летувіскамоўная газета “выкрывала” палітычных дзеячаў, якія прынялі ў 1920 г. польскую ўладу. Такім чынам ім адразалі усе шляхі, каб стаць вернымі грамадзянамі Летувы ў новых умовах 1940-га году²¹. Маладая нацыя хутка пазбавілася ад пэўнай долі няшчырасці, неабходнай у дарослай палітыцы. Асьлепленыя радасцю, летувісы перасталі рэальна ўспрымаць астатні сьвет. Калі войскі Вермахту занялі Парыж, палякі і летувісы спрачаліся за польскія тэатры ў *Wilno/Vilnius*. Калі на пачатку 1940 г. Летува запаланілі савецкія войскі, у *Kaunas* абмяркоўвалі пагрозу з боку разьбітай, расьсечанай на кавалкі Польшчы²².

У чэрвені 1940 г. Савецкі Саюз скасаваў незалежнасць Летувы. 14 чэрвеня міністар замежных справаў СССР Вячаслаў Молатаў прад’явіў ёй ультыматум з патрабаваньнем стварыць новы ўрад. На наступны дзень Чырвоная армія ўвайшла ў *Vilnius*. У ліпені ў атмасферы ўсеагульнага жаху адбыліся выбары, якія “ўзаконілі” новы рэжым. Саюз працоўнага народу на чале з камуністамі аб’явіў, што набраў 95% галасоў. “Просьбу” Летувы аб уваходжаньні ў склад Савецкага Саюзу задаволілі 3 жніўня. Да 6 жніўня Чырвоная армія яшчэ большымі сіламі заняла новыя пазіцыі ўжо ў Літоўскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы. З чэрвеня 1940 г. да чэрвеня 1941 г. савецкі НКВД дэпартаваў у Сібір і Казахстан ад дваццаці да трыццаці тысячаў летувісаў, палякаў, габрэяў²³. У ліпені 1940 г. дэпартавалі былога прэм’ер-міністра Мяркіса і міністра замежных справаў Урбшыса. Прэзідэнт Сьметана быў вымушаны ўцякаць.

Як і ў міжваеннай Польшчы, у Летуве часоў Сьметаны дзяржаўная ўлада фармавала адзіную нацыю. І летувіскія, і польскія ўлады выходзілі грамадзянаў у духу нацыяналізму; і адныя, і другія ўсяляк спрабавалі зьменшыць уплыў нацыянальных меншасцяў на палітыку і культуру. Абедаўе дзяржавы ўжывалі фізічныя рэпрэсіі

* а таксама і беларусам

ў дачыненні да лідэраў нацыянальных меншасцяў, якія, лічылася, пагражаюць дзяржаве. І ў абедзвюх краінах да канца 30-х гадоў афіцыйнай палітыкай стаўся антысемітызм (праўда, у Польшчы – у большай ступені, чым у Летуве). Аднак калі нацысцкая Нямеччына і Савецкі Саюз знішчылі ў 1939 г. Польскую дзяржаву, а ў 1940-м – Летувіскую, на іх тэрыторыях склаліся ўмовы, каб праводзіць абсалютна новую нацыянальную і расавую палітыку. Нацысты і савецкія камуністы рабілі тое, чаго ніколі не было ў незалежнай Польшчы і Летуве: яны дэпартавалі і фізічна знішчалі сотні тысяч аў, мільёны людзей на падставе нацыянальнай ці расавай прыналежнасці. Нацысцкі і савецкі рэжымы праводзілі якасна зусім іншую лінію, чым Польшча і Летува.

Гэта відаць нават на прыкладзе польска-летувіскіх дачыненняў пры нямецкай і савецкай уладзе. У 1940-41 гг. мэта савецкай палітыкі была ў тым, каб абезгалоўіць польскую, а затым і летувіскую супольнасці праз дэпартаванне нацыянальных элітаў. Нямецкая палітыка ў дачыненні да палякаў у Летуве пасля 1941 г. калі й адрознівалася формай, дык вельмі нагадвала савецкую сваёй жорсткасцю²⁴. Нацысты дазволілі летувісам стварыць паліцэйскія атрады самааховы *Saugumas*, якія ўзаконілі ў *Wilno* напады летувісаў на палякаў²⁵. Калі ў 1939-40 гг. Летувіская дзяржава ажыццяўляла дыскрымінацыю палякаў у *Wilno*, а ў 1940-41 гг. Савецкі Саюз дэпартаваў палякаў з *Wilno*, то ў 1941-44 гг. летувіская самаахова на чале са сваімі нямецкімі гаспадарамі забівала палякаў у *Wilno*. Пры нямецкай уладзе змаганьне паміж летувісамі й палякамі за *Vilnius/Wilno*, якое раз-пораз выбухала ў 1939-40 гг., перайшло на ўзровень грамадзянскай вайны мясцовага маштабу. З восені 1943 г. падпольная польская Армія Краёва ў *Wilno* і прылеглых раёнах нападала на падраздзяленні летувіскіх паліцыянтаў-калабарантаў і раззбройвала іх. У адказ летувіскія паліцыянты каралі сьмерцю цывільнае польскае насельніцтва. Каб адпомсціць, палякі нападлі на летувіскія вёскі²⁶.

Канец габрэйскага *Vilne*.

Самай адметнай рысай нацысцкай палітыкі ў акупаваным 24 чэрвеня 1941 г. *Vilnius*'е. сталася вынішчэнне габрэяў. Нацысты мелі на мэце забіць у Летуве кожнага габрэя без выключэння, і ім гэта амаль удалося²⁷. Сапраўды, у захопленай немцамі Еўропе Летува была першай краінай, дзе габрэяў пачалі знішчаць у масавым маштабе. *Vilnius* адрозніваўся ад астатняй Летувы тым, што тут са зьяўленьнем фашыстаў летувісы нашмат больш засяродзіліся на паляках, чым на габрэях. Летувіская эліта намагалася пераканаць немцаў, што менавіта летувісы, а не палякі заслугоўваюць права кіраваць горадам. Толькі ў *Vilnius*'е летувісы меркавалі, што пагромы дэстабілізуюць іхную даволі хісткую ўладу. У *Vilnius*'е польскае пытаньне мела для летувісаў большую значнасць, чым габрэйскае²⁸.

На землях, два гады таму акупаваных Савецкім Саюзам, пачалося “канчатковае вырашэнне габрэйскага пытання”. Як і на астатнім Усходнім фронце, у *Vilnius*'е і ў Летуве нацысты скіроўвалі гнеў прыніжаных, паняволеных саветамі народаў супраць габрэяў²⁹. У ліпені 1941 г. на ўсёй тэрыторыі Летувы фашысты ўвялі наўпроставое ваеннае кіраванне. 2 ліпеня 1941 г. у *Vilnius* прыбыла айназацкаманда-9 Нямецкага рэйху. Папоўніўшы свае шэрагі тысячамі летувіскіх добраахвотнікаў, яна пачала вынішчаць віленскіх габрэяў. У ліпені – жніўні 1941 г. нямецкія і летувіскія жаўнеры з айназацкаманды схапілі сотні габрэяў. Тыя знайшлі сваю сьмерць у пясчаных ямах Панарскага лесу. У значнай ступені да забойстваў у Панарскім лесе спрычыніліся летувіскія добраахвотнікі з гэтак званага “сьпецадзелу” (*Ypatingas Buryš*). У верасьні 1941 г. да пясчаных ямаў сагналі і там расстралялі 3.700 габрэяў. 6 верасьня 38.000 габрэяў змясцілі ў два невялікія гета, яшчэ 6.000 расстралялі ў пясчаных ямах. Падчас сямі “акцыяў” у кастрычніку – лістападзе 1941 г. больш за 12.000 габрэяў з гета вывезлі да ямаў і там расстралялі. Да канца 1941 г. – усяго за паўгода акупацыі – фашысты (з дапамогай летувісаў) знішчылі прыкладна 21.700 віленскіх габрэяў. Пасля лістапада 1941 г. тэмпы ліквідацыі габрэяў запаволіліся, бо Вермахту патрабавалася рабская працоўная сіла, і асуджаныя на сьмерць габрэі такім чынам атрымалі адтэрміноўку. Гета зліквідавалі ў верасьні 1943 г. 3 10.000

габрэяў, вывезеных адтуль гэтым разам, 5.000 загінулі ў газавых камерах Майданку, некалькі сотняў – у пясчаных ямах,³⁰ астатнія трапілі ў працоўныя лагеры ў Эстоніі, дзе большасць з іх знішчылі перад прыходам у 1944 г. Савецкай Арміі. З прыкладна 70.000 габрэяў, што жылі ў *Vilnius*’е ў 1939 г., не загінулі ў вайну, магчыма, тысячаў сем³¹.

Захаваліся некаторыя габрэйскія ўстановы. *YIVO* неверагодным чынам удалося перабрацца ў Нью-Ёрк. Але габрэйская цывілізацыя *Vilne* была цалкам разбураная. І асноўнай тэмай пры ўвекавечанні памяці пра яе сталі некалькі гадоў ейнага знішчэння, а ня некалькі стагодзьдзяў яе існавання. З дзясяткаў літаратураў, што належалі да *Yung Vilne*, выжылі толькі тры. Адзін з іх, паэт Абрам Суцкевер, пераехаўшы з літоўскага Ерусаліму ў сапраўдны Ерусалім, зрабіўся сімвалам пераносу габрэйскай культуры на зямлю Ізраілю³². Знішчэнне літоўскага Ерусаліму азначала, што гістарычная Літва незваротна страчаная. Панарскі лес, дзе пачалося “канчатковае вырашэнне габрэйскага пытання”, – гэта той самы лес, які апяваў Міцкевіч. Геніяльны паэт не ўяўляў Літвы без габрэяў.

Канец польскага *Wilno* (1944 – 1946гг.).

Калі фашысты ліквідавалі ў *Vilnius*’е гета, вермахт адступаў па ўсёй лініі фронту. У 1944г. у *Вильну* вярнулася Чырвоная армія. На горад тады прэтэндавалі, папершае, палякі, якія хоць і паменелі ў ліку, але, безумоўна, складалі большасць насельніцтва, па-другое, летувісы, пачуцьці якіх распальвала ўласная вера ў тое, што яны сталіся ахвярамі польскай, савецкай і нацысцкай акупацыяў *Vilnius*’у, і, па-трэцяе, саветы, у руках якіх зноў апынулася рэальная ўлада. У тым, што палякі і летувісы ня здолелі выступіць супраць саветаў адзіным фронтам, няма нічога дзіўнага³³. Польская Армія Краёва змагалася ня толькі за незалежнасць Польшчы, але і за вяртанне ёй *Wilno*. Большасць яе жаўнераў не ўяўляла аднаго без другога. Таму летувісы бачылі ў Арміі Краёвай агента польскага імперыялізму³⁴. Калі ў 1944 г. Чырвоная армія падышла да *Вильны*, польская Армія Краёва ўжо заняла прылеглыя тэрыторыі. Атака палякаў на нямецкія пазіцыі ў *Wilno* не прынесла жаданага выніку. Толькі 13 ліпеня 1944 г. Чырвоная армія пры падтрымцы палякаў захапіла *Вильну*. Потым саветы інтэрнавалі польскіх салдатаў, а Сталін аднавіў Літоўскую ССР са сталіцай у *Vilnius*’е. Польскія палітычныя дзеячы прыязджалі ў Маскву, прасілі, каб ім вярнулі *Wilno*, але Сталін разьлічваў, што больш выйграе, калі пакіне горад за летувісамі³⁵.

Сталін ведаў, што з гледзішча культуры горад быў польскі*. Пасля “канчатковага вырашэння габрэйскага пытання” ён больш чым калі раней быў польскі і “этнічна”. Сталін таксама ведаў, што для палякаў няма нічога горшага за летувіскаю ўладу – так яго інфармаваў Лаўрэнці Берыя (1899-1953 гг.), які ачольваў *НКВД*. Тэкст сьведчыць сам за сябе: “Стаўленьне насельніцтва да вызвалення *Вильны* з-пад нямецкай улады станоўчае. Насельніцтва выказвае задавальненне, што імша ў касцёлах будзе цяпер служыцца па-польску, а не па-літоўску. Насельніцтва таксама спадзяецца, што *Вильна* будзе далучаная да Заходняй Беларусі – абы не да Літвы”³⁶. Зразумела, што на той час, пасля вынішчэння габрэяў, пераважную большасць жыхароў гораду складалі менавіта палякі, хоць Берыя ніводнага разу не ўжывае гэтага слова. Аднак на палітыку Сталіна самавызначэнне народу ніяк не ўплывала, і меркаванне віленчукоў нічога не вызначала. І, вырашыўшы аддаць *Vilnius* Летуве, Сталін зрабіў захады, каб горад ніколі больш ня быў арэнай барацьбы паміж палякамі і летувісамі. Тут, як і ўздоўж усёй астатняй савецкай мяжы, на тэрыторыях, што да вайны належалі Польшчы, нацыянальныя пытанні вырашаліся пры дапамозе этнічных чыстак. Як толькі ў ліпені 1944 г. яшчэ неафіцыйна новая

* Нават у гэты час *Вильня* заставалася адным з цэнтраў беларускай культуры.

савецка-польская мяжа пралегла далей на захад, Савецкі Саюз пачаў праводзіць палітыку “абмену насельніцтвам” паміж Літоўскай ССР і Польшчай. У 1939-41 гг. саветы дэпартавалі эліту на ўсход, углыб СССР. У 1944-46 гг. польскае насельніцтва як такое дэпартавалі з заходніх раёнаў СССР у Польшчу. У 1944-48 гг. запісаліся палякамі і з’ехалі з *Vilnius* у ў камуністычную Польшчу 100.000 чалавек*. Як заўважыў у лістападзе 1944 г. Ромерыс, за некалькі месяцаў польскае пытаньне ў *Vilnius*’е “перастала існаваць”³⁷.

У 1945 г., пасля таго, як Савецкі Саюз зноў авалодаў *Vilnius*’ам, Сталін вырашыў не ўтвараць Польскай Сацыялістычнай ці Польскай Аўтаномнай Рэспублікі, а перанесці польскую мяжу далей на захад. Ён вырашыў утварыць Літоўскую ССР са сталіцай у *Vilnius*’е і выслать палякаў у камуністычную Польшчу. Калі ў *Wilno* не засталася польскай інтэлігенцыі, колішняя федэралісцкая традыцыя польскага патрыятызму зусім прыйшла ў заняпад. Федэралісцкая ідэя заўсёды палягала на тым, што цэнтрам распаўсюду элітарнай польскай культуры было *Wilno*. Са знікненнем у горадзе адукаванага польскага насельніцтва ад гэтай ідэі нічога не засталася. Пасля дэпартацыі палякаў у 1944-46 гг. у *Wilno* скончылася панаванне польскай культуры, якое зазвычай храналагічна прывязвалі да стварэння ў 1569 г. Рэчы Паспалітай. Пераселення на захад, у камуністычную Польшчу, літоўскія палякі не маглі адстойваць федэралісцкую ідэю на сваім новым месцы жыхарства. Для шмат каго зь іх цэнтральная Польшча заўсёды была чужой краінай. Адарвання ад родных мясцінаў, яны не маглі праводзіць ідэю мясцовага патрыятызму. Ва ўмовах цензуры яны не маглі надрукаваць свае прапановы датычна земляў, захопленых Савецкім Саюзам, або нават свае мемуары. Трапіўшы ў пастку новых грамадзкіх рэаліяў, яны гадавалі дзяцей, якія сваім нацыянальным самаўсведамленнем нічым не адрозніваліся ад астатніх маладых палякаў, што выходзілі ў “аднароднай” камуністычнай Польшчы. “Літва” ў гістарычным сэнсе знікла, *Wilno* стаў, як гаворыцца ў знакамiтым пасляваенным вершы, “безыменным горадам”³⁸.

Як мы пабачым, ён набыў імя *Vilnius*.

¹ Ezra Mendelsohn. *The Jews of East Central Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1983, 11-84; Jerzy Tomaszewski (рэд.). *Najnowsze dscdeje Źydyw w Polsce*, Warsaw: PWN, 1939, 179-198. Гл. таксама Czesław Miłosz, *Rodzina Europa*, Paris: Instytut Literacki, 1980, 78-89.

² Перапіс 1931г. выявіў, што ў горадзе з 195.100 насельнікаў 65,9% былі палякі, 28,0% - габроі, 0,9% – беларусы і 0,8% летувісы. Летувіскія дэмографы прызнавалі, што ў горадзе было мала летувісаў. Piotr Eberhardt. «Przemiany narodowośćiowe na Litwie»//*Przełom Wschodni*, 1, 3 (1991), 468-469.

³ Пра беларускую культуру – Nicholas Vakar. *Belorussia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956, 121-135; Aleksander Wabiszczewicz, «Sytuacja szkolnictwa białoruskiego na Białorusi zachodniej»// Małgorzata Gójejska and Tomasz Strzembosz (рэд.). *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*. Warsaw: ISP PAN, 1995, 190, 198; Aleksiej Litwin, «Problem Białorusi w oficjalnej polityce polskiej» *ibid.*, 17-21.

⁴ Miłosz. *Rodzina Europa*. 58.

⁵ Algis Kasperavičius «Relituanizacja i powrót do macierzy»// Robert Traba (рэд.). *Tematy polsko-litewskie*, Olsztyn: Borussia, 1999, 103; Nerijus Udrenas, «History Textbooks and the Making of the Nation State», Магістэрская дысертацыя, Brandeis University, 1995, 14.

⁶ Tomas Venclova. «Native Realm Revisited» цытуецца паводле рукапісу, 23, надрукавана па-польску ў *Zeszyty Literackie*, 70 (2000).

⁷ Цытуецца паводле Iver Neumann. «Poland as a Regional Great Power»// Iver Neumann (рэд.). *Regional Great Powers and International Politics*. New York: St. Martins, 1992, 134-135. Гл. М. Anysas. *Der litauische-polnische Streit um das Wilnagebiet*. Würzburg: K. Triltsch, 1934, 1-2, 10; Augustin Voldemaras. *La Lithuanie et ses problèmes*. Paris: Mercure Universel, 1933, 15-18.

⁸ Alfonsas Eidintas, Vytautas Thalys. *Lithuania in European Politics*. New York: St. Martins, 1999, 140-141.

⁹ *Ibid.*, 122.

* Большую іх частку складалі этнічныя беларусы.

¹⁰ David Crowe. *The Baltic States and the Great Powers*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1993, 83.

¹¹ Eidintas, Taly. *Lithuania in European Politics*. 180-181.

¹² Marek Wierzbicki. *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim*. Warsaw: Volumen, 2000, 155-156; Iwanow. «Sprawa przynależności Wilna i problemy narodowościowe na Białorusi»// Giiejewska, Strzembosz. *Spoiecczestwa*, 85-89.

¹³ *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 18, Wrocław: Ossolineum, 1973, i, 514; Антон Луцкевіч. *Успаміны аб працы першых беларускіх палітычных арганізацый*. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1991; Arnold McMillin *Die Literatur der Weiss-russen*. Giessen: Wilhelm Schmitz, 1997, 122.

¹⁴ Regina Tępkajte. «Okupacja Wilna przez Armie Czerwona»// Giiejewska, Strzembosz. *Spoiecczestwa*, 305.

¹⁵ Crowe. *The Baltic States*, 99-106, Alan Bullock. *Hitler and Stalin*. New York: Knopf, 1992, 645; Tępkajte. «Okupacja Wilna przez Armie Czerwona» 302; Algis Kasperavičius. «Stosunek władz i społeczeństwa Litwy do Polaków na Wileńszczyźnie»// Giiejewska and Strzembosz/ *Spoiecczestwa*, 307; Krzysztof Tarka «Spry o Wilno»// *Zeszyty Historyczne*, 114 (1995), 60; Sabaliūnas. *Lithuania in Crisis*, 151-153. Hillel Levine. *In Search of Sugihara*. New York: Free Press, 1996.

¹⁶ Leonas Sabaliūnas. *Lithuania in Crisis*. Bloomington: Indiana University Press, 1972, 153; Kasperavičius. «Relituanizacja i powrót do macierzy». 108.

¹⁷ Запіс ад 9 ліпеня 1941г. у ягоным дзёньніку (Dziennik). Адзел рукапісаў (Rankrapiu Skyrius) бібліятэкі Віленскага ўніверсітэту, F75-13. Herector VUBR.

¹⁸ Прававой падставай гэтых прэтэнзій было пагадненне з бальшаваіцкай Расеяй ад 12 ліпеня 1920г.

¹⁹ S. Kairys. «Ip Vilniaus sugrizus?»// *Mintis*, 10, 1939, 330, цытуецца паводле Kasperavičius. «Relituanizacja.» 109.

²⁰ Sabaliūnas. *Lithuania in Crisis*, 162. Гл. таксама Crowe. *The Baltic States*, 143.

²¹ Дзёньнікавыя запісы ад 4 лютага 1940г. і 21 сакавіка 1940г., VUBR F75-13. Гл. таксама Longin Tomaszewski. «Spoiecczestwo Wileńszczyzny wobec władzy Litewskiej i sowieckiej» // Giiejewska, Strzembosz. *Spoiecczestwa*, 329; Eberhardt. *Przemiany narodowościowe na Litwie*, 1997, 151.

²² Kasperavičius. «Stosunek władz i społeczeństwa Litwy do Polaków na Wileńszczyźnie», 313; Tępkajte. «Okupacja Wilna przez Armie Czerwona», 310-314.

²³ Eberhardt. *Przemiany narodowościowe na Litwie*, 153-154.

²⁴ У дадзенай працы не разглядаецца падабенства нацысцкага і савецкага рэжымаў. Гл. Charles Maier. *The Unmasterable Past*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988; Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Munich*: Beck, 1988; Peter Baldwin (рэд.). *Reworking the Past*. Boston: Beacon Press, 1990; Francois Furet. *Le passé d'une illusion*. Paris: Calmann-Levy, 1995; Timothy Snyder. «Coming to Terms with the Charm and Power of Soviet Communism»// *Contemporary European History*, 6, i (1997), 133-144; Stéphane Courtois (рэд.). *Le livre noir du communisme*. Paris: Robert Laffont, 1997.

²⁵ Пад прыкрыццём нямецкае ўлады летувіскія нацыянал-экстрэмісты заклікалі нацыстаў ачысьціць Vilnius ад палякаў і былі расчараваныя, калі выявілася, што немцы маюць іншыя планы. Kasperavičius, «Relituanizacja,» 114—115.

²⁶ Статыстычная справаздача за сакавік 1943г., (34/67), F. R1399, A1, B. 9; «Lagebericht. Wilna, IV A i (Gestapo).» F. R1399, A1, B. 100; «An den Herrn Hohen SS-und Polizeiführer Ostland und Russland Nord in Riga. Verhalten litauischer Sonderkampfverbände,» 11 траўня 1944г.; «Lagebericht. Bändertätigkeit,» 24 красавіка 1944г., F. R1399, A1, B. 100, L. 1; Доклад каманданта СС Тыгэля Екельну ў Рыгу, 15 траўня 1944г., F. R1399, A1, B. 106; усё ў Цэнтральным дзяржаўным архіве Летувы, Vilnius.

²⁷ Dina Porat. «The Holocaust in Lithuania»// David Cesarini (рэд.). *The Final Solution*, Routledge: New York, 1994, 160.

²⁸ Yitzhak Arad. «The "Final Solution" in Lithuania»// *Yad Vashem Studies*, 11 (1976), 241; Yitzhak Arad. *Ghetto in Flames*. Jerusalem: Hava, 1980, 43—48.

²⁹ Konrad Kweit. «Rehearsing for Murder»// *Holocaust and Genocide Studies*, 12, 1 (1998), 3—26. Пра ролю летувіскіх габрэяў падчас савецкай акупацыі – Dov Levin. *Baltic Jews under the Soviets*. Jerusalem: Hebrew University 30, 43.

³⁰ Arad. *Ghetto in Flames*. 429-432; Marc Dvorjetski. *Le Ghetto de Vil'na*. Geneva: Union O.S.E., 1946; дзёньнік Icchak Rudaszewski. *Lithuania*. 3 (1991), 35-49; Michael MacQueen. «The Context of Mass Destruction»// *Holocaust and Genocide Studies*, 12, 1 (1998) 27-48. Гл. таксама Knut Stang. *Kollaboration und Massenmord*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996, 73-112.

³¹ Апроч таго, у 1939-41гг. у Vilne ўцяклі 15.000 габрэяў з Варшавы і цэнтральнай Польшчы. Большасць зь іх напаткалі сваю смерць у Летуве.

³² Abraham Novershtern. «Yung Vilne»// Yisrael Gutman, Ezra Mendelsohn, Jehuda Reinharz, Chone Shmeruk (рэд.). *The Jews of Poland Between the two World Wars*. Hanover, Mass.: Brandeis University Press, 1989, 386.

³³ Tarka. «Спуг о Wilno», 83.

³⁴ Kasperavičius. «Relituanizacija», 117.

³⁵ Sovetskii faktor, 73.

³⁶ Teczka specjalna J. W. Stalina, 48.

³⁷ Дзёньнікавы запіс ад 6 лістапада 1944 г., VUBR, F75-13.

³⁸ «Хто будзе шанавачь безыменны горад?» пытаецца Чэслаў Мілаш у першым радку вершу «Безыменны горад» (надрукаваны ў 1969 г.). Czesław Miłosz «Miasto bez imienia». Пра лёс летувіскіх палякаў гл. Jerzy Surwillo. *Rachunki nie zamkniete*. Vilnius: Magazyn Wilecki, 1992, напр. 318.

Разьдзел 5. Эпілог: Vilnius у Савецкай Літве (1945–1991 гг.)

*Вось гэтак струны лютні ад удару
Зазвонаць і парвуцца. Гулкім тонам
Пачнуць мелодыю, як быццам званам,
Але канца яе ўжо не бывае.*

Адам Міцкевіч. «Конрад Валенрод»* (Пецяярбург, 1828 г.)

Эпіграфам да гэтай часткі кнігі былі першыя радкі з «Пана Тадэвуша» – шэдэўра, створанага Міцкевічам у 1834 г. У XIX–XX ст.ст. змест фразы *O Litwo! Ojczyzna toja...* істотна змяняўся. Калі мы пачынаем аналізаваць кожнае з трох словаў у першым радку, сутнасьць гэтых зьменаў прасочваецца. Першая зьвязаная з тым, як нацыянальныя дзеячы XIX ст. вызначалі сябе і свае нацыі, – са зместам першага слова – «Літва». Мы назіралі, як туга па колішнім Вялікім Княстве Літоўскім з ягонай палітычнай нацыяй саступіла жаданьню стварыць новыя нацыянальныя дзяржавы. У апошняй траціне XIX ст. выявіліся супярэчнасьці Міцкевічавага рамантызму, стала зразумела, якія эканамічныя, грамадзкія, моўныя праблемы нясе ў сабе ідэя пальшчызны раньняга Новага Часу і які патэнцыял для іх вырашэньня мае навачасны нацыяналізм. Расьцярушаныя пасля 1863 г. па асобных перакладах на нацыянальныя мовы, тропы настальгічнага рамантызму паслужылі справе нацыяналістаў, апанаваных ідэяй «адраджэньня» нацыянальных дзяржаваў. У той час, як польскія фэдэралісты і беларускія патрыёты захавалі вернасьць духу Міцкевіча, мадэрныя польскія і летувіскія нацыяналісты да канца XIX ст. увянчалі яго лаўрамі свайго «нацыянальнага паэта». У сьвечэ складанай міжнароднай палітыцы прапанавана этнічнымі нацыяналістамі працяганьне Міцкевіча выявілася больш плённым. Горшыя чытачы апынуліся лепшымі прарокамі.

Наступная зьмена зьвязаная з тым, што дзяржаўная незалежнасьць вядзе да пэўнай прымітывізацыі ў разуменьні панятку «нацыя», з тым, што адбываецца, калі жаданьне ператвараецца ў валоданьне, – са зместам слова «мая». З развалам імперыяў напрыканцы Першай сусьветнай вайны носьбіты розных нацыянальных ідэяў: навачаснага нацыяналізму, раньнемадэрнага фэдэралізму, бальшавіцкага інтэрнацыяналізму – уваходзяць у канкурэнцыю між сабою на палітычным, вайсковым, дыпламатычным узроўні. На тэрыторыі былога ВКЛ пераможцамі ў гэтай барацьбе выйшлі польскія і летувіскія нацыяналісты, а таксама (у пэўнай ступені) бальшавікі. У выніку ўтварыліся незалежныя дзяржавы: Польская і Летувіская, якія праіснавалі два дзесяцігодзьдзі, і Беларуская ССР, якой было наканавана пражыць семдзсят гадоў. Мы бачылі, што ў тым, каб зрабіць нацыянальны склад аднародным, Другая сусьветная вайна, «канчатковае вырашэньне габрэйскага пытаньня» і сталінскія дэпартацыі адыгралі непараўнальна большую ролю, чым палітыка міжваеннай Польшчы і Летувы. Пасля вайны праз палітыку Савецкага Саюзу ад раньненавачаснай традыцыі фе-

* Пераклад Пятра Бітэля.

дэралізму зусім нічога не засталася. Найбольш істотную ролю ў гэтым адыграла рашэнне аддаць гістарычна шматнацыянальны *Vilnius* Літоўскай ССР.

Як *Wilno*, горад, дзе да 1939 г. пры польскай уладзе летувісы складалі абсалютную меншасць, у 1991 г. зрабіўся сталіцай нацыянальнай Летувіскай дзяржавы *Vilnius*’ам? Каб узвесьці новы будынак, спатрэбілася зруйнаваць стары. Нацысты і камуністы сваімі дзеяннямі стварылі фізічную і палітычную прастору, у якой *Vilnius* мог адрадіцца летувіскім горадам. Новая акупацыя Летувы і *Vilnius*’у саветамі дала штуршок да пераасэнсавання Міцкевічавага “айчына”. Пасля Другой сусветнай вайны *Vilnius* стаўся летувіскім у мадэрна-нацыянальным сэнсе. За гады савецкай улады ў месце, дзе калісьці вучыўся Міцкевіч, запанавала летувіская культура. Спраўдзілася старая мара летувіскіх нацыяналістаў. Як мы бачылі, зразумець і вытлумачыць гэтую падзею можна толькі ў кантэксце вынішчэння ў *Vilne/Wilno* габрэйскай і польскай культуры. У Халакост загінула каля 90% віленскіх габрэяў, пасля вайны пераехала ў Польшчу каля 80% віленскіх палякаў. Савецкая ўлада праводзіла агульную палітыку перасялення, якой на мясцовым узроўні кіравалі летувіскія камуністы. Праз некалькі тыдняў пасля капітуляцыі Нямеччыны, 30 траўня 1945 г., палітбюро ЦК Кампартыі Літвы вырашыла скіраваць усе сілы рэспублікі на тое, каб выселіць з *Vilnius*’у палякаў¹.

Летувіскі *Vilnius*.

Па ўсёй тэрыторыі Літоўскай ССР, за выняткам *Vilnius*’у, з тых, хто запісаўся палякамі, перасялілі ў Польшчу толькі траціну. Дзясяткі тысячаў палякаў-вясцоўцаў ніхто не змушаў да рэпатрыяцыі, яшчэ дзясяткі тысячаў з тых, хто падаў заяву на перезд у Польшчу, атрымалі адмову. Супраць гэтай палітыкі, якую адкрыта праводзіла летувіская камісія па рэпатрыяцыі, пры кожнай нагодзе пратэставалі польскія камуністы. Увесну 1945 г. шмат палеткаў у Польшчы ляжалі неўзараныя, і польскі бок чакаў польскіх сялянаў з Летувы. У некаторых выпадках афіцыйныя асобы Літоўскай ССР, адказныя за рэпатрыяцыю, патрабавалі ад кандыдатаў выдзеных за немцамі дакументаў, якія б пацвярджалі, што іх уладальнікі – палякі. Як мінімум, у адпаведнасці з літарай пагаднення аб рэпатрыяцыі, яны патрабавалі даказаць, што кандыдат меў польскае грамадзянства. Аднак у *Vilnius*’е ўсё адбывалася зусім іначай. Тут рэпатрыяцыйная камісія зыходзіла з таго, што палітыка СССР палягала ў стварэнні новага – летувіскага – *Vilnius*’у. Кожнага віленскага паляка змусілі напісаць заяву аб рэпатрыяцыі, і 80% тых, хто запісаўся палякамі, сапраўды перасялілі ў Польшчу². Так адбылася дэпаланізацыя *Wilno*, якая сталася паваротным пунктам у гісторыі летувіскай нацыі. З самага свайго ўзнікнення летувіскі нацыянальны рух марыў пра тое, каб здабыць *Vilnius*. У 1905-м і 1918-м гадах летувіскія нацыянальныя дзеячы любілі працаваць менавіта ў *Vilnius*’е. У міжваенны час галоўнай праблемай Летувы нязьменна заставаўся захоп *Vilnius*’у ў 1920 г. палякамі. Аднак *Vilnius* ніколі ня быў летувіскім горадам з гледзішча навачаснага нацыяналізму – з гледзішча нацыянальнай прыналежнасці яго жыхароў.

Паводле звестак перапісаў, што праводзіліся ў СССР, можна прыблізна ўявіць, як разьвіваліся далейшыя падзеі. У 1959 г. з 236.100 віленчукоў 79.400 (34%) назваліся летувісамі, 69.400 (29%) – расейцамі, 47.200 (20%) – палякамі, 16.400 (7%) – габрэямі, 14.700 (6%) – беларусамі. Упершыню ў новай гісторыі летувісы былі самай шматлікай нацыянальнай супольнасцю ў *Vilnius*’е. 34% у 1959 г. супраць 1-2% у 1939 г. – такі рост ня можа ня ўражваць. Але разам з тым, летувісы ўсяго крыху колькасна пераўзыходзілі расейцаў і амаль удвая саступалі ўсім славянам разам узятым (расейцам, палякам, беларусам). Да 1989 г., калі ў Савецкім Саюзе праводзіўся апошні перапіс, насельніцтва *Vilnius*’у павялічылася больш як удвая і дасягнула 576.700 жыхароў, з якіх летувісы складалі большасць – 50,5%. Коль-

касьць расейцаў, палякаў і беларусаў зьменшылася адпаведна да 20-і, 19-і і 5-і адсоткаў. Нават усе разам славяне цяпер саступалі летувісам³. Калі прыняць пад увагу распаўсюджаную версію пра русіфікатарскую савецкую палітыку, калі прыняць пад увагу, што за той жа час савецкая ўлада зрусіфікавала Менск, Рыгу і Талін, гэтыя лічбы вымагаюць абавязковага тлумачэння.

Нацыянал-камунізм.

Часткова літуанізацыя *Vilnius*'у тлумачыцца тым, што летувіскія камуністы пайшлі на кампраміс з савецкім кіраўніцтвам. У другой палове 40-х гадоў летувіскія камуністы праводзілі палітыку Сталіна – зьнішчалі тых, хто змагаўся супраць савецкай улады, праводзілі дэпартацыю, калектывізацыю. Летувіс Антанас Сьнечкус (1903-1974 гг.) быў сакратаром ЦК Літоўскай камуністычнай партыі з 1936 г. да самай сваёй сьмерці. Ён перажыў закалоты міжваеннага часу, вайну, пасляваенныя чысткі, перажыў Сталіна і Хрушчова, пражыў немалы адрэзак брэжнеўскай эпохі. У камуністычнай гісторыі даўжэй узначальваў партыю толькі Мао. Сьведка міжваенных палітычных перыпетыяў, ён разумее, што цэнтральным пытаньнем для летувіскіх нацыяналістаў быў *Vilnius*⁴. Атрымаўшы яго насуперак беларускім камуністам, Сьнечкус разлічваў распарадзіцца гэтым найкаштоўнейшым здабыткам з максімальнай карысьцю. Можна меркаваць, што, дэпартаваўшы палякаў, Сьнечкус са сваімі летувіскімі таварышамі зусім не хацеў пабачыць на іхным месцы расейцаў. Вядома, камуністы іншых нацыянальнасьцяў разумелі, што азначае *Vilnius* для летувісаў. Урэшце, на пачатку існаваньня Літоўскай ССР большасьць Літоўскай кампартыі складалі не-летувісы⁵. У імя ўмацаваньня савецкай улады ў рэспубліцы нацыянальнымі сродкамі кадры, прысланыя зь іншых рэспублік, кіравалі ўласным адыходам на другасныя ролі ў палітыцы Літоўскай ССР.

Разам з савецкімі Латвіяй і Эстоніяй Летува атрымала дазвол весці выкладаньне ва ўніверсітэце на мясцовай мове. Пасьля Другой сусьветнай вайны наню адкрыўся – гэтым разам як летувіская навучальная ўстанова – Віленскі ўніверсітэт, заснаваны ў XVI ст. як езуіцкая акадэмія, падтрыманы ў першай траціне XIX ст. царом Аляксандрам, адноўлены палякамі ў 20-я–30-я гады XX ст. Увосень 1945 г. 86,4 % студэнтаў значыліся летувісамі і толькі 1,6% – палякамі. Да вайны, у 1937-38-м навучальным годзе, роднай мовай 72,6% студэнтаў была польская і толькі 2,7% размаўлялі па-летувіску. Наўрад ці можна ўявіць больш радыкальную перамену. Сапраўды, па трох пазіцыях у савецкай Летуве нацыянальны характар універсітэту выяўляўся больш яскрава, чым у міжваеннай Польшчы. Па-першае, дакладная лічба ў 86,4% сьведчыць пра выразны намер прыцягнуць у *Vilnius* вяскоўцаў-летувісаў. Па-другое, калі ў міжваенны час Віленскі ўніверсітэт быў установай, дзе беларусаў асімілявалі, то пасьля вайны Віленскі ўніверсітэт стаў установай, куды беларусаў не прымалі. Нягледзячы на тое, што вакол *Vilnius*'у месціліся беларускамоўныя вёскі, што ад *Vilnius*'у да мяжы з БССР – толькі 40 км, колькасць беларускіх студэнтаў трымалася на ўзроўні прыкладна 1%⁶. Па-трэцяе (і гэта самае галоўнае), у Савецкім Саюзе нацыянальнасьць замацоўвалася ў асабістых дакументах. Статыстычныя дадзеньня пра родную мову студэнтаў 1937-38 гг., пры Польшчы, грунтаваліся на звестках, атрыманых са словаў студэнтаў. У пасляваенным – летувіскім – універсітэце “нацыянальнасьць” студэнтаў вызначалася паводле запісу ў іхных агульнаграмадзянскіх савецкіх пашпартах.

Гэтыя карэнныя перамены стварылі адметны мясцовы фон, на якім ажыццяўлялася агульная савецкая палітыка ўрбанізацыі. Пасьля вайны *Vilnius* застаўся фактычна пусты, а побач жылі летувіскія сяляне – значыць, іх колькасць у горадзе мусіла павялічыцца. Аднак, як сьведчыць прыклад русіфікаваных паўднёвых і паўночных суседзяў Літоўскай ССР, урбанізацыя па-савецку не прадугледжвала, каб тытульная нацыя рэспублікі вяла рэй у яе сталіцы. Выяўляецца, што ў Летуве па-

вольная індустрыялізацыя спрыяла міграцыі ў сталіцу мясцовага насельніцтва, а ня масаваму прытоку перасяленцаў з усяго СССР, які зазналі Талін, Рыга, Менск⁷. Апроч таго, часткова праз забарону на планаваньне сям'і і аборты з боку каталіцкага касцёлу ў 50-я-60-я гады XX ст. у летувіскіх сем'ях было вельмі шмат дзяцей. І ўсё ж пытаньні нацыянальнага вызначэньня нельга зьвесці да нараджальнасці і дэмаграфіі. Калі былыя вяскоўцы і іх дзеці называюць сябе летувісамі, то гэты палітычны факт выяўляе зьмену сацыяльнай сітуацыі. Цягам прыкладна чатырохсот гадоў уздым па сацыяльнай лесьвіцы ў *Wilno* суправаджаўся засваеньнем польскай культуры. Цяпер, пасля зруйнаваньня цэнтраў польскай культуры на землях гістарычнай Літвы, гэты шлях быў перакрыты. Літуанізацыю *Vilnius*'у трэба разглядаць у рэчывы ня толькі фізічнага выдаленьня палякаў з гораду, але і скасаваньня польскай цывілізацыі як увасабленьня гарадзкага ладу жыцця.

Нават праз стагодзьдзі асіміляваньня ў гарадзкую культуру вяскоўцы могуць збольшага нечакана сьцьвердзіць перавагу ўласнае культуры ў гарадзкіх мурах⁸. Дзеля гэтага трэба, каб тыя, хто раней вёў рэй у горадзе, страцілі сваю зьвершнасць або ўвогуле сышлі са сцэны. У *Wilno* гэта датычылася палякаў. Да перасяленьня ў 1944-46 гг. палякі ня проста складалі колькасную большасьць – яны выступалі носьбітамі гарадзкой (вышэйшай) культуры. Якасьць азначала ня менш, чым колькасьць. Напрыканцы XIX ст. расейскія губернатары *Вильны* баяліся польскай шляхты акурат таму, што польская культура мела вялікую асіміляцыйную моц. Тыя, хто стаяў ля вытокаў летувіскага руху, баяліся нават не саміх палякаў, а прывабнасці польскай культуры, гэткай знаёмай ім з уласнага досведу. У міжваенны час летувіскія дзяржаўныя дзеячы, якія патрабавалі вярнуць *Vilnius*, баяліся польскай цывілізацыі. У 1944-46 гг. праведзенае летувіскімі камуністамі перасяленьне палякаў перакрэсьліла шматвекавую традыцыю польскага культурнага панаваньня ў *Wilno*. Рашэньне выселіць палякаў з *Vilnius*'у, але пакінуць іх на вёсцы прымалі людзі, абазнаньня ў гісторыі нацыянальнасьцяў. У выніку палякі зрабіліся ў Летуве тым, чым ніколі не былі, – сялянскай нацыяй. Яны ня проста скараціліся ў колькасьці – яны панізіліся ў стане.

Дзьверы перад летувісамі расчыніліся. У 50-х гг. XX ст. яны змаглі стаць тымі, кім ніколі раней не былі, – гарадзкой нацыяй. Упершыню ў новай гісторыі летувіскае мова зрабілася ў *Vilnius*'е адзнакай статусу. Каб узвысіцца ў грамадстве, польская больш не патрабавалася. Дзеці бацькоў-вяскоўцаў ці местачкоўцаў, якія нарадзіліся ў *Vilnius*'е ў 50-я-60-я гады, маглі навучацца ў гарадзкіх летувіскамоўных школах. За першыя дзесяць гадоў савецкай улады колькасьць агульнаадукацыйных сярэдніх школаў павялічылася ў чатыры разы. У школах Літоўскай ССР вывучэньню летувіскай мовы надавалася больш увагі, чым у даваенных летувіскіх школах⁹. У 60-я гады ў *Vilnius*'е большасьць шаснаццацігадовых юнакоў і дзяўчатаў, у якіх летувісам быў адзін з бацькоў, лічылі сябе летувісамі¹⁰. Хоць у *Vilnius*'е ніколі раней не было летувіскага ўнівэрсітэту, шматлікае новае пакаленьне моладзі ўспрымала ягонае існаваньне як штосьці само сабой зразумелае. Паводле перапісу 1989 г., прыкладна 10% летувісаў мелі аднаго з бацькоў іншай нацыянальнасьці. А ў некаторых выпадках нават абодва бацькі не былі летувісамі¹¹. Пры савецкай уладзе летувіскасьць у *Vilnius*'е набыла асіміляцыйную моц.

Яшчэ адзін асобны кампраміс заключылі між сабою летувіскія камуністы і летувіскае інтэлігенцыя. Каля 20.000 летувісаў змагаліся супраць савецкай улады. Большасьць з іх альбо загінула, альбо зазнала высылку ў Сібір. З 1945-га па 1953-і год з савецкай Летувы дэпартавалі 120.000 жыхароў, ці 5% насельніцтва. У выгнаньні апынуліся шмат вядомых летувіскіх пісьменьнікаў і навукоўцаў, а таксама 1.000 з 1.300 рыма-каталіцкіх сьвятароў¹². Пасьля 1953 г. шмат хто з дэпартаваных вярнуўся на радзіму. Яны пабачылі савецкую Летува са сталіцай у *Vilnius*'е, які ператвараўся ў горад летувіскай культуры. Адразу пасля сьмерці Сталіна пачаў

расьці працэнт летувісаў у Літоўскай кампартыі. Шмат хто з летувіскай інтэлігенцыі прыняў пагадненьне, згодна зь кім у абмен на ўступленьне ў кампартыю яны атрымлівалі адносную свабоду захоўваць летувіскую культуру. І гэта прынесла велізарны плён. Адбылося ўнармаваньне летувіскай літаратурнай мовы, яна ўзьнялася на ўзровень мовы навукі. Заўважныя посьпехі мела летувіская паэзія і проза. Віленскі ўнівэрсітэт зрабіўся цэнтрам балцкіх дасьледаваньняў¹³.

Рамантызм праз вякі.

Гэты кампраміс трымаўся дзесяцігодзьдзямі. У 1970 г. прапарцыйная колькасьць летувісаў у кампартыі ўжо не была несувымернай з доляй летувісаў сярод грамадзянаў рэспублікі (адпаведна 66% і 80%). У той год Літоўская ССР заняла трэцяе (пасля Эстоніі і Латвіі) месца ў СССР паводле даходаў на душу насельніцтва¹⁴. У рамках савецкае ідэалогіі летувіскія камуністы маглі ганарыцца ня толькі эканамічнымі посьпехамі, але і разьвіцьцём летувіскае культуры. І першы сакратар ЦК Кампартыі Літвы Сьнечук у выдадзенай у 1970 г. кнізе зьвязаў народную любоў да сваёй сталіцы *Vilnius* з прыездам у горад у 1895 г. Леніна¹⁵. Мелася на ўвазе, што Летува абавязаная сваёй сталіцай клопату камуністычнай партыі. Сапраўды: пераемнік Леніна Сталін аддаў *Vilnius* Летуве. Сталіну і яго наступнікам нельга адмовіць у разуменьні таго, што істотна для летувісаў. Дзеля кампрамісу з летувіскім народам яны пайшлі нават на зьмены ў расейскай мове. Ленін, калі быў у горадзе, называў яго па-расейску “*Вильна*”. Гэтую назву ў расейскамоўных гістарычных выданьнях замянілі на летувіскую “*Вильнюс*”. Мы бачылі раптоўнае гвалтоўнае зьнішчэньне габрэйскага *Vilne* і польскага *Wilno*, разважалі, чаму не апраўдаліся надзеі стварыць беларускую Вільню. Неабходна патлумачыць, чаму пры савецкай уладзе расейская *Вильна* саступіла летувіскаму *Vilnius*’у.

Мы заўважылі, што ў міжваенны час летувіскія палітыкі баяліся расейскай культуры менш, чым польскай, а ў 1939 г. чакалі, што з прыходам савецкай улады разбурыцца павязь гораду з польскай культурай і Летува атрымае магчымасьць літуанізаваць *Vilnius*. Слушнасьць гэтага цывярозага разьліку, зробленага ва ўмовах надзвычайнага ціску, ніяк не дазваляе лічыць летувіскі нацыяналізм іррацыянальным. У пасьяваеннай Летуве пацьвердзілі сваю палітычную жыцьцяздольнасьць неаспрэчна рамантычныя ідэі. Тое, што расейская мова саступіла перад летувіскай, змушае нас яшчэ раз зьвярнуцца да моўнага чыньніку, які адыгрываў значную ролю ў станаўленьні летувіскай нацыі. Як мы пабачылі, яскравая адрознасьць балцкай летувіскай мовы ад славянскіх у вялікай ступені абумовіла посьпех летувіскага нацыянальнага руху напрыканцы XIX ст. У міжваенны час Летувіска-я дзяржава разьвівала асьвету на летувіскай мове. У савецкай Летуве летувіска-я зноў жа служыла сімвалам пераемнасьці з гістарычным мінулым. Розьніца паміж славянскімі і балцкімі мовамі кідаецца ў вочы. Думку пра большую чысьціню летувіскай мовы ў параўнаньні са славянскімі выказалі рамантыкі. У народнай сьведомасьці ўяўленьне пра шчыльную сувязь летувіскай мовы з санскрытам (што навукова пацьвярджаецца мовазнаўцамі) дасюль застаецца магутнай крыніцай нацыянальнага гонару. Гэта сьведчыць пра жыцьцяздольнасьць рамантычных традыцыяў, іх паспяховую прапаганду пры розных палітычных рэжымах і ўрэшце канчатковую перамогу пры савецкай уладзе¹⁶.

Як жа саветы падтрымлівалі рамантычны нацыяналізм? У разьдзеле 2 паказвалася, што летувіскі нацыяналізм канца XIX ст. палягаў на рамантычных тропках, пушчаных у абарот нямецкай літаратурай пасля Вялікай французскай рэвалюцыі, пераствораных Міцкевічам у 20-я–30-я гады XIX ст., спляжаных летувіскімі нацыянальнымі дзеячамі ў 80-я гады XIX ст., перакладзеных на мову палітыкі падчас рэвалюцыі 1905 г. У разьдзеле 3 ішла гаворка пра тое, як летувіскія нацыяналісты з прапагандысцкай падтрымкаю незалежнай Летувіскай дзяржавы засяродзіліся на

захопе Польшчай у 1920 г. нібыта летувіскага *Vilnius*'у. Пасьля 1920 г. раньненавачасная, гістарычная ідэя Літвы амаль што сышла ў нябыт. За асобнымі выняткамі і сярод палякаў у *Wilno*, і сярод летувісаў у *Kaunas* да 1939 г. ўжо стала замацавалася этнічная ідэя нацыі. Пасьля Другой сусьветнай вайны ў *Vilnius*'е, які належаў савецкай Летуве, перамагла этнічная летувіская нацыянальная ідэя.

Стары жарт: “*Vilnius* – Летуве, Летува – расейцам” – насамрэч не адпавядаў рэчаіснасьці. Летува зрабілася савецкай, а паміж “расейскім” і “савецкім” выявілася пэўная адрознасьць, асабліва ў *Vilnius*'е. Мары летувіскіх рамантыкаў XIX ст. у версіі летувіскіх нацыяналістаў XX ст. спраўдзіліся пры савецкай уладзе. Ажыццявілася пайданьне Сярэднявечча і сучаснасьці. Калі ў *Vilnius*'е запанавала летувіская мова, гэта азначала, што перакінуты мост над безданьню паміж марамі пра уласную зьвершнасць і сярэднявечным магуцьцем. Захаваньне мовы змякчыла ў *Vilnius*'е (як у свой час і ў астатняй Летуве ў міжваенны перыяд) удар, нанесены ў раньнім Новым Часе “безьдзяжаўнасьцю”. Вядома, пры савецкай уладзе мова была для летувісаў, (дарэчы, і для ўсіх прыбалтаў) адзнакай адметнасьці. Але пры гэтым савецкая ўлада дазволіла летувісам пацьвердзіць на практыцы ідэі рамантыкаў, што даўніна і хараво нацыі захоўваюцца ў яе мове. Першую гісторыю летувіскай мовы па-ангельску, у якой для сусьветнай навуковай супольнасьці раскрываецца роднасьць летувіскай мовы і старажытнай протайндаеўрапейскай, напісаў выпускнік Віленскага (за савецкім часам) універсітэту¹⁷.

Этнічны нацыяналізм – ня толькі ў Летуве, але і па ўсім сьвеце – не шануе неадзначных раньненавачасных традыцыяў і ўслаўляе мроі пра сярэднявечную чысьціню і магутнасьць. У *Vilnius*'е савецкая ўлада парвала са спадчынай раньняга Новага Часу больш рашуча, чым можна было б чакаць ад усіх летувіскіх уладных структураў. Пакт Молатава-Рыбентропа перакрэсьліў Люблінскую вунію. 1939-ы год перакрэсьліў год 1569-ы. У 1841 г. гісторык-рамантык Нарбут метафарычна пераламіў сваё пярэ, каб выказаць пратэст супраць утварэньня польска-літоўскай Рэчы Паспалітай. У 1939 г. Молатаў і Рыбентроп сваім пярэю падпісалі дакумент, які скасоўваў павязі паміж Польшчай і Літвой. У 1569 г. утварылася найвялікшая раньнемадэрная нацыя ў Еўропе. У 1939 г. пачаўся канчатковы падзел летувісаў і палякаў на невялікія мадэрныя этнічныя нацыі. Пры гэтым Савецкі Саюз даў летувісам магчымасьць зьвесці да мінімуму старыя гістарычныя сувязі з Польшчай. Калі летувіскія камуністы выконвалі ролю пасярэднікаў у пошуку вялікага кампрамісу паміж савецкай уладай і летувіскім грамадствам, то ўсе бакі ўспрымалі Польшчу як агульнага ворага. Павялічыўшы тэрыторыю Летувы за кошт Польшчы, Сталін і яго пераемнікі маглі называць сябе гарантамі існага *status quo*¹⁸. Праз усе савецкія часы летувіская інтэлігенцыя ганьбіла палякаў за “акупацыю” *Vilnius*'у ў 1920 г. Гэтая іх пазіцыя ў прынцыпе стасавалася з агульнай лініяй Савецкага Саюзу на выкрыцьцё “імперскіх закідаў” Польшчы, і таму закіды летувісаў улады трывалі спакойна. Нават у 80-х гадах XX ст. летувіскія палітычныя дзеячы, як правіла, верылі, што палякі апантанна ідэяй вярнуць *Vilnius* і ні перад чым ня спыняцца дзеля сваёй мэты¹⁹.

Як і ва ўсім Савецкім Саюзе, у Літоўскай ССР забаранялася згадаць пакт Молатава-Рыбентропа. У гарбачоўскія часы на масавых дэманстрацыях летувісы называлі яго нацыянальнай трагедыяй. Гэта сьведчаньне мужнасьці. Яны абвясчалі сябе непавіннымі ахвярамі сакрэтных дамоваў. Гэта сьведчаньне няпамятлівасьці – у іх выніку Летува атрымала *Vilnius*. Акупацыя ў 1939 г. Летувай *Vilnius*'у калі і згадалася, дык толькі як яго “вяртаньне”. Для летувісаў было само сабою зразумела, што пакт Молатава-Рыбентропа – незаконны, але наступнае далучэньне *Vilnius*'у да Летувы – законнае. Напрыканцы 80-х гадоў XX ст. летувіскі нацыянальны рух разгортваўся пад лозунгам: “Скасаваць пакт Молатава-Рыбентропа”²⁰. У літаральным сэнсе скасаваньне пакту Молатава-Рыбентропа азначала б перадачу *Vilnius*'у

Польшчы. Калі на пачатку 90-х адбываўся распад Савецкага Саюзу, савецкае кіраўніцтва ў Маскве і палякі ў *Vilnius*’е адразу пра гэта загаварылі*.

Імёны і факты.

Цягам стагоддзья летувіскі нацыянальны рух, незалежная Летува і Літоўская ССР усяляк падрываўлі сувязі з Польшчай, абумоўленыя традыцыямі Вялікага Княства Літоўскага, – і пры гэтым ўвесь час спасылаліся на Міцкевіча. Панятак “Літва” напоўнілі новым зьместам: “сучасная нацыянальная адзінка са сталіцай у *Vilnius*’е”. У ідэалогіі да гэтага спрычыніўся нацыянальны рух, у сьферы нацыянальных чаканняў – Летувіская дзяржава міжваеннага часу, а на практыцы – савецкая Летува. Як мы пабачылі, *Vilnius* у Літоўскай ССР даў рады з тым, што не атрымалася ў польскага *Wilno* міжваеннай пары: у 1984 г. у *Vilnius*’е адкрылі помнік нацыянальнаму паэту Міцкевічу (Міцкявічусу). Каля помніка Міцкявічусу праходзілі мітынгі летувіскага нацыянальнага руху, які падштурхнулі да актыўных дзеянняў рэформы генеральнага сакратара ЦК КПСС Міхаіла Гарбачова ў другой палове 80-х гадоў ХХ ст**.

Адным з лідэраў гэтага руху быў Вітаўтас Ландсбергіс (нар. у 1932 г.). Гісторыя яго сям’і наастану яшчэ раз красамоўна нагадае нам пра сутнасную розніцу паміж раньнемадэрнай ліцьвінскай і мадэрнай летувіскай нацыямі. У ХІХ ст. сям’я Ландсбергаў, як і астатняя ліцьвінская шляхта, атаесамляла сябе з раньнеавакаснай польскай цывілізацыяй. На пачатку ХІХ ст. Казімеж Ландсберг навучаўся па-польску ў Віленскім універсітэце Расейскай імперыі. Як і Міцкевіч, ён не сумняваўся ў вышэйшасці польскай мовы і вяртаньні польска-літоўскай Рэчы Паспалітай. Падчас паўстаньня 1830-31 гг., параза ў якім натхніла Міцкевіча на стварэньне “Пана Тадэвуша”, Казімеж Ландсберг змагаўся ў Варшаве супраць улады Расейскай імперыі. Як мы бачылі, пасля паўстаньня ў Літве зачынілі польскія школы і Віленскі ўніверсітэт. Але ўсё адно паміж 1831-м і 1863-м гадамі ніхто не аспрэчваў перавагу польскай культуры на землях гістарычнай Літвы.

Аднак гісторыя наступнага пакаленьня ў сям’і Ландсбергісаў нагадвае нам, што пасля паўстаньня 1863-64 гг. сфармавалася новая расейская нацыянальная палітыка. Габрыэль Ландсберг таксама выходзіў у польскамоўнай сям’і, але, адрозна ад свайго бацькі, навучаўся ў летувіскай гімназіі. Атрымаўшы магчымасьць вучыцца ў расейскім універсітэце, ён вярнуўся з Масквы дзеячам летувіскага нацыянальнага руху. Габрыэль узяў шлюб з полькай і размаўляў з жонкай па-польску. Хоць сам ён так дасканала і не авалодаў летувіскай мовай, але ганарыўся, што ўсе пяцёра яго дзяцей добра гавораць па-летувіску. Яго малодшыя дзеці дасягнулі паўналецця ў Расейскай імперыі пасля рэвалюцыі 1905 г. Мы ўжо бачылі на прыкладзе Міколаса Ромерыса, што менавіта пасля 1905 г. шмат якія літоўска-польскія шляхецкія сям’і пачалі ўсур’ёз успрымаць мадэрную летувіскую нацыянальную ідэю.

Гісторыя наступнага пакаленьня ў родзе Ландсбергісаў сьведчыць, наколькі істотным было віленскае пытаньне для летувіскіх дзеячаў і як захоп гораду палякамі ў 1920 г. азмрочыў здабыцьцё незалежнасьці. Наймалодшы з пяці дзяцей Габрыэля вырас і стаў архітэктарам Вітаўтасам Ландсбергісам-Жэмкальнісам (1893-1993 гг.). Адзін з ягоных твораў міжваеннага часу зьвязаны з замкам Гедыміна ў *Vilnius*’е. Горад на той час належаў Польшчы, і для летувіскіх нацыяналістаў замак быў як адвечная кара. У пэўным сэнсе Другая сусьветная вайна паспрыяла ўвасабленьню мастацтва ў жыцьцё. Калі ў 1939 г. Савецкі Саюз аддаў *Vilnius* Летуве, Ландсбергіс-Жэмкальніс першым з летувіскіх жаўнераў увайшоў у замак Гедыміна – ці, пры-

* Загаварылі і ў Беларусі. Вярхоўны Савет Беларусі прымаў на гэты конт спецыяльную заяву.

** Да рэформаў Міхаіла Гарбачова падштурхнуў нацыянальны рух ня толькі ў Літве, але ў большасці рэспублік СССР.

намсі, так ён распавядаў свайму сыну. У 1939-40 гг., у кароткую паўзу перад далучэннем Летувы да СССР, і потым у Літоўскай ССР Ландсбергіс-Жэмкальніс праектаваў летувіскі *Vilnius*. (“Жэмкальніс”, дарэчы, – гэта проста летувіская калька з “Ландсберг”). Сёння яго імем завецца адная з вуліцаў *Vilnius*’у.

Пры абмежаваньнях, што існавалі ў Літоўскай ССР, ягоны сын Вітаўтас Ландсбергіс прысьвяміў сябе мастацтву не такому маштабнаму. Вітаўтас Ландсбергіс-малодшы – прыклад таго, што магла дасягнуць летувіская інтэлігенцыя пры савецкай сістэме. У 1955 г. ён скончыў кансерваторыю па класе фартэпіяна, у 1969 г. абараніў доктарскую дысэртацыю па музыказнаўстве. Трыццаць гадоў выладаў, напісаў шмат кніг. Ён дасьледаваў музыку летувіскага мастака і кампазітара Мікалоюса Чурлёніса (1875-1911 гг.). У 1961 г., пасля таго, як за сталінскім часам мастака ўсяляк бэсьцілі, яго вярнулі ў летувіскі нацыянальны пантэон. Восем кніг Ландсбергіса, прысьвечаных Чурлёнісу, сьведчаць пра адданасьць аўтара летувіскай нацыянальнай культуры, якая, вядома, павінна разьвівацца і ўзбагачацца новымі творамі. Урэшце, Вітаўтас Ландсбергіс належаў да першага ў сям’і Ландсбергісаў пакаленьня, якому роднай мовай была ня польская, а летувіская. Дарэчы, Мікалоюс Чурлёніс, якога цяпер усе летувісы ведаюць як “мастака нацыі”, у дзяцінстве ня ўмеў размаўляць па-летувіску – яго роднай мовай была польская. Летувіскай ён навучыўся ў сваёй жонкі Соф’і Кімантайтэ (1886-1958 гг.). Ня варта бачыць тут нейкае “вяртаньне да народных вытокаў” – жонка яго, пісьменьніца і перакладчыца, правяла вызначальныя для станаўленьня асобы гады ў кракаўскім мастакоўскім асяродку, вядомым пад назвай “Маладая Польшча”. Чурлёніс пачаў называць сябе летувісам толькі пасля рэвалюцыі 1905 г. У выпадку з Ландсбергісам і аб’ектам ягоных навуковых зацікаўленьняў нацыянальнасьць трэба разглядаць не як наканаваанасьць, а як палітычны выбар у акрэсьленых гістарычных абставінах²¹.

Гэтакі гістарычны выбар ў сучаснасьці зьліваецца ў дзіўным сугуччы з супольнымі міфамі нацыянальнай гісторыі. У летувіскім выпадку выбар на карысьць навачаснага летувіскага нацыяналізму азначаў разрыў з яшчэ адчувальнымі традыцыямі Рэчы Паспалітай за раннім Новым Часам дзеля гістарычнага міфу пра сярэднявечнае Вялікае Княства Літоўскае. Гэта было адмаўленьне ад аднаго прачытаньня Міцкевіча на карысьць іншага: адкідаўся той факт, што Міцкевіч ушаноўваў раньнемадэрную Рэч Паспалітую, палітызаваліся створаныя ім рамантычныя міфы пра сярэднявечнае Вялікае Княства. Гісторыя роду Ландсбергісаў (ці, дакладней, родавага імя) нагадвае, якім чынам раньненавачасную польскую нацыю падмяніла мадэрная летувіская, як на зьмену ідэі польскамоўнай “палітыкі элітаў” прыйшла ідэя летувіскамоўнай “палітыкі масаў”. Летувіская нацыянальная палітыка імкнулася спалучыць Сярэднявечча з сучаснасьцю насуперак раньняй Новай гісторыі. Ад раньнемадэрных прынцыпаў законнасьці, шляхецкай улады і палітычных інстытутаў Рэчы Паспалітай адмовіліся. Даўніна і характэрна сярэднявечнай гісторыі надавалі ў наш час законнасьць спробам захапіць уладу дзеля народу.

Імя Ландсбергіса – Вітаўтас – нагадвае міф пра сярэднявечную Літву, які лічыцца нацыянальнай гісторыяй. Вітаўт Вялікі – вялікі князь літоўскі часоў Сярэднявечча – выступаў супраць вуні з Польшчай. У міжваеннай Летуве імя Вітаўта Вялікага зьвязвалася з “залатым векам” Літвы да Люблінскай вуні 1569 г. і з рэваншысцкімі планамі летувісаў адносна *Vilnius*’у. У Літоўскай ССР імя Вітаўта па-ранейшаму сімвалізавала варожасьць да палышчызны²². Калі летувісы вызваліліся ад савецкай улады, Вітаўта Вялікага зноў узвысілі да найвыбітнейшых нацыянальных герояў. Вітаўтас Ландсбергіс мацаваў палітычнымі сродкамі тую ідэю нацыянальнага адраджэньня, сімвалам якой быў Вітаўт Вялікі, – аднаўленьне старажытнай Літвы асобна ад Польшчы. У 1988 г. Ландсбергіса абралі лідэрам летувіскага нацыянальнага руху ‘Sąjūdis’. У 1990 г. ён старшыняваў на сесіі парламенту, калі абвешчалася незалеж-

насьць Летувы. У 1991 г. Ландзбергіс абраны старшынём парламенту незалежнай Летувіскай Рэспублікі са сталіцай у *Vilnius*'е. У верасьні таго ж году ўрад Ландзбергіса пачаў дыпламатычныя перамовы з Польшчай, у ходзе якіх Ландзбергіс патрабаваў, каб Польшча прызнала летувіскі статус міжваеннага (у 1920-39 гг.) *Vilnius*'у.

Гэткую нязвычайную дыпламатыю спарадзіла своеасаблівае бачаньне мінулага, якое адмаўляла павязь з Польшчай за раннім Новым Часам на карысьць рамантычнай ідэі сярэднявечнай Літвы. У гэтым была адметнасьць летувіскага нацыяналізму, мэтанакіраваны адказ на панаваньне польскай культуры, прывабнасьць якой добра ведала кожнае пакаленьне летувіскіх нацыяналістаў. Нават рамантычную ідэю сярэднявечнай Літвы – гэтага Эдэмскага саду ў летувіскай міфалогіі – найпрыгажэй выказаў па-польску Міцкевіч. Конрад Валенрод, герой аднайменнай паэмы Міцкевіча, радкамі з якой адкрываецца гэты разьдзел, – сярэднявечны ліцьвінскі рыцар. Яго подзьвіг у тым, што, схаваўшы сваё сапраўднае імя, ён бяздзейнічае на службе ў ворага, покуль не надыходзіць вырашальны момант. Прыдуманая Міцкевічам для сваёй гераіні імя – Гражына – увайшло ў летувіскую мову. Гэтак звалі, напрыклад, жонку Ландзбергіса. Зварот да Сярэднявечча і адмаўленьне раньняй мадэрнасьці спалучаліся са стварэньнем мадэрнай этнічнай нацыі ды ім і абумоўліваліся. Даўніна летувіскай мовы ператварылася ў характэрнае летувіскай культуры, а затым характэрнае культуры ператварылася ў моц масавай пісьменнасьці і ўсеагульнае выбарчае права. Гэтыя чыннікі, вядома, мелі велізарную сілу самі па сабе.

Як і пасля Першай сусьветнай вайны, летувіскія ўлады пасля распаду СССР замацоўвалі гістарычныя міфы ў масавай сьвядомасьці. Патрэбу народу ў гістарычнай праўдзе задавальнялі перавыданыя гісторыкаў міжваеннага часу, асабліва найбольш вядомага нацыянальнага гісторыка і міфатворцы Адольфаса Шапокі. У 90-х гадах па-летувіску выйшла нават неверагодных памераў праца Нарбута, напісаная па-польску. Як і пасля Першай сусьветнай вайны, па распадзе СССР існавала небясьпека, што гістарычныя міфы, замацаваўшыся як палітычны дыскурс, не дадуць летувіскаму ўраду праводзіць разумную міжнародную палітыку. Можна было небеспадстаўна меркаваць, што страх перад польскай цывілізацыяй, дарэчы ў сітуацыі нацыянальнага адраджэньня, аслабіць Летувіскую дзяржаву на міжнароднай арэне. І першыя крокі летувісаў не давалі падставаў для аптымізму. Першапачатковая халоднасьць Ландзбергіса ў дачыненнях з Польшчай сустрэла разуменьне нацыі. Прычым нацыянальны кансэнсус склаўся надзіва хутка і выявіў адметную зьнітанасьць усіх пакаленьняў у летувіскім грамадзтве. Калі на пачатку 90-х гадоў летувіска-польскія дачыненні забуксавалі, а летувіскіх школьнікаў папрасілі назваць самую ганебную падзею ў нацыянальнай гісторыі, тыя найчасцей згадвалі вунію 1569 г. з Польшчай²³.

¹ Włodzimierz Borodziej, Stanisław Ciesielski, Jerzy Kochanowski. «Wstępy» // *Przesiedlenie ludności polskiej* 23—25; Valentinas Brandišauskas. «Migracje i przemiany demograficzne na Litwie» // Krzysztof Jasiewicz (рэд.). *Europa nie prowincjonalna*. Warsaw: Rytm, 1999, 1123.

² *Przesiedlenie ludności polskiej*, III; 109ff; 159; 361-364.

³ Piotr Eberhardt. *Przemiany narodowościowe na Litwie*. Warsaw: Przegląd Wschodni, 1997, 167; Piotr Eberhardt. *Polska ludność kresowa*. Warsaw: PWN, 1998, 114-123; Benedict Anderson. *The Spectre of Comparison*. London: Verso, 1998, 36-45.

⁴ У афіцыйных квазі-мемуарах гэты перыяд падаецца як барацьба за ўратаваньне „летувіскае нацыі”. М. Бердонайте. Товарищ Матас, Vilnius: Mintis, 1986, 89.

⁵ Barbara Christophe. *Staat versus Identität*. Cologne: Wissenschaft und Politik, 1997, 41.

⁶ А. Бенджюс і інш. *История Вильнюсского университета*. Vilnius: Mokslas, 1979, 154, 194; Marceli Kosman. *Uniwersytet Wileński 1579-1979*. Wrocław: Ossolineum, 1981, 57.

⁷ Н.А. Айтов, В.Г. Мордкович, М.Х. Титма. *Советский город*. Москва: Мысль, 1988, 212-222; Romuald Misiunas, Rein Taagepera. *The Baltic States*. London: Hurst, 1983, 106, 125.

⁸ A.J.P. Taylor. *The Habsburg Monarchy, 1809-1918*. London: Hamilton, 1948.

⁹ Vytautas Vaitiekūnas. «Sovietized Education in Occupied Lithuania»// V. Stanley Vardys (рэд.). *Lithuania under the Soviets*. New York: Praeger, 1965, 186-187, 194.

¹⁰ V. Stanley Vardys. «Modernization and Baltic Nationalism»// *Problems of Communism*, September-October 1975, 43.

¹¹ Marek Hliwowski, Valerijus Iekmonas. «Ўвiадомоњж narodowa mieszkaccyу Litwy i Biaiorusi» // *Przegląd Wschodni*, 4, 3 (1997), 585; Vesna Popovska. *National Minorities and Citizenship Rights in Lithuania*. Houndmills: Palgrave, 2000, 45-49.

¹² Eberhardt. *Przemiany narodowościove na Litwie*, 176-179; Nicolas Werth. «Ароѓie et crise du goulag»// Stephane Courtois (рэд.). *Le livre noir du communisme*, Paris: Robert Lafont, 1997, 262.

¹³ Zigmantas Zinkevicius. *The History of the Lithuanian Language*. Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 1996, 32.2-32.4; Misiunas, Taagepera. *The Baltic States*, 159-165.

¹⁴ Vardys. «Modernization and Baltic Nationalism», 38-40; Eberhardt. *Przemiany narodowościove na Litwie*, 203.

¹⁵ Антанас Снечук. *Советская Литва на пути расцвета*. Vilnius, 1970.

¹⁶ Параўнайце з: Leonidas Donskis. «Lithuania at the End of the Twentieth Century»// Aleksandr Dobrynin, Bronius Kuzmickas (рэд.). *Personal Freedom and National Resurgence*. Washington, D.C. Paideia, 1994, 59-74; Douglas Spitz, William Urban. «A Hindu Nationalist View of Baltic History»// *Journal of Baltic Studies*, 24 3 (1993), 297.

¹⁷ Zinkevicius. *History of the Lithuanian Language*.

¹⁸ Virgil Krupauskas. «Marxism and Nationalism in Soviet Lithuanian Historiography» / *Journal of Baltic Studies*, 23,3 (1993), 255; Tomas Venclova, «Litwo, ojczyzna nasza»// *Lithuania*, 26-27 (1998), 78; Jacek Borkowicz. «Polska—Litwa» // *Polska w Europie*, 12 (1993), 34-35; Alicja Nagyrka. «Języki—narody—kultury»// *Lithuania*, 5 (1991), 194; Stephen Burant, Voytek Zubek. «Eastern Europe's Old Memories and New Realities»// *East European Politics and Societies*, 7, 2 (1993), 375.

¹⁹ Greta Lemanaitė. «Stereotyp Polaka w oczach Litwina»// Teresa Walas (рэд.). *Narody i stereotypy*. Cracow: Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995, 90-94. Гл. таксама Marek Hliwowski. «Conscience nationale et la perception géopolitique des habitants de la Lithuanie» // Pierre Allan, Jan Hkaloud (рэд.). *The Making of Democracy*. Prague: Economics University Press, 1997, 134-140; *Kultura*, 441-441 (1984), 133-135; Hliwowski and Iekmonas, «Ўвiадомоњж narodowa mieszkaccyу Litwy i Biaiorusi.» 538-585.

²⁰ Alfred Erich Senn. *Gorbachev's Failure in Lithuania*. New York: St. Martin's, 1995, 31; Izidoris Vizulis. *The Molotov-Ribbentrop Pact of 1939*. New York: Praeger, 1990; Christophe. *Staat versus Identität*. 104-122. Гл. таксама V. Stanley Vardys. «Lithuanian National Politics»// *Problems of Communism*, July-August 1989, 54, 62; Aleksandra Niemczykowa, «Litwa na drodze do suwerenności»// *Lithuania*, 17 (1995), 105.

²¹ Vytautas Landsbergis. *Lithuania: Independent Again*. Seattle: University of Washington Press, 2000; пра Чурлєніса гл. А.Е. Senn. «The Lithuanian Intelligentsia of the Nineteenth Century»// Aleksander Loit (рэд.). *National Movements in the Baltic Countries*. Stockholm: Center for Baltic Studies, 1985, 314; Misiunas, Taagepera. *The Baltic States*, 148. Гл. таксама Popovska. *National Minorities*, 57; Vytautas Landsbergis, «Рiењс о тым, кiм jesteњму»// *Lithuania*, 1 (1990), 16-21. Рэабiлiтацыя Чурлєніса была часткова вынiкам намаганьняў Антанаса Венцлавы.

²² Alvydas Nikhentaitis. «Der Vytautaskult in Litauen und seine Widerspiegelung im Denkmal»// *Nordost Archiv*, 6, 1 (1997), 131, 138-141. Параўнайце з: Antanas Iapilinskas. *Vilnius Streets*. Vilnius: Charibde, 2000.

²³ Vytautas Toleikis. «Historia w szkole litewskiej w perspektywie stosunków polsko-litewskich»// Robert Traba (рэд.). *Tematy polsko-litewskie*. Olsztyn: Borussia, 1999, 210-212; Birute Vareikiene. «Od konfrontacji do zrozumienia»// *ibid.*, 216-225; Christophe. *Staat versus Identität*. 141-165; Adolfas Jарoka. *Vilnius in the Life of Lithuania*. Toronto: Lithuanian Association, 1962.